

CEYHUN MƏMMƏDOV

**AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN
MÜNASİBƏTLƏRİ:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**

Bakı-2018

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN
TƏBLİĞİ FONDU

Elmi redaktor:

Aqıl Şirinov,
İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru.

Redaktorlar:

Rəna Həsətova,
Elnarə Ağaoğlu.

Dizayner:

Raman Dadaşov.

Ceyhun Məmmədov

Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik. – Bakı, 2018, 124 s.

Kitabda Azərbaycanın dövlət-din münasibətlərinin üç mərhələsi – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, sovet və müstəqillik dövrlərinin tarixi tədqiq edilir. Bu müddətdə dinə münasibət, bu sahədə görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər haqqında geniş məlumat verilir. Eyni zamanda, Azərbaycanda din təhsilinin tarixinə, dövlət-din münasibətlərinin hüquqi aspektlərinə, radikalizmlə mübarizə sahəsində son illər görülən işlərə toxunulur.

Kitab dinşünaslar, ilahiyyatçılar, şərqşünaslar, tarixçilər, dinlə əlaqəli sahələrdə tədqiqat aparan mütəxəssislər, həmçinin ali məktəb müəllimləri və tələbələri üçün nəzərdə tutulub.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	5
Giriş	8

I FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü	11
Sovet dövrü	28
Müstəqillik dövrü	61

II FƏSİL

DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN HÜQUQİ

TƏNZİMLƏNMƏSİ

Azərbaycan Respublikasında din və etiqad azadlığı.....	82
Dini ekstremizmlə mübarizə	94

III FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DİN TƏHSİLİ

Azərbaycanda din təhsili: qədim və müasir dövrdə.....	105
---	-----

MÜƏLLİFDƏN

Əziz oxucu!

Sizə təqdim edilən bu kitab Azərbaycanın son bir əsrdə dövlət-din münasibətlərinin tarixinə həsr olunub. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində çalışdığım müddətdə bu mövzuda kitabın ərsəyə gətirilməsini planlaşdırırdım. Vaxtın azlığı və işlərin çoxluğu səbəbindən kitab üzərində iş uzun müddət ləng getdi.

Kitabın ərsəyə gəlməsini gecikdirən səbəblərdən biri də mövzu ilə bağlı elmi ədəbiyyatın az olması idi. Xüsusilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət-din münasibətlərinin tədqiqi ilə bağlı ədəbiyyatın kifayət qədər olmaması ciddi çətinliklər yaratdı.

Müasir dövrdə din, eyni zamanda, təhlükəsizlik məsələsidir. Qloballaşma dövründə öz milli və dini təhlükəsizliyini təmin edə bilməyən dövlətlər ağır sınaqlarla üz-üzə qaldılar. Bu gün Yaxın Şərqdə ciddi proseslər gedir. Müsəlman ölkələri radikal qruplardan və terror hadisələrindən ciddi əziyyət çəkir, yüzminlərlə insan bu zəmində yaranan münaqişələr səbəbindən həyatını itirir, ölkələr viran qalır.

Araşdırma zamanı diqqətimi ən çox çəkən məqamlardan biri din xadimlərinin bütün dövrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında aktiv iştirak etməsi oldu. Həm Çar Rusiyası, həm də sovet hakimiyyəti Azərbaycanı işğal edərkən bu siyasətə qarşı mübarizənin önündə din xadimləri gedirdilər. Ölkəmizdə din xadimlərinin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində işğala qarşı dəfələrlə qiyamlar baş vermişdir. Sovet hökumətinin süqutuna yaxın dövrdə və

müstəqillik illərində də Azərbaycanın din xadimləri ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal rol oynamışlar. Bu özünü həm qanlı 20 Yanvar hadisələrində, həm də sonrakı illərdə ölkədə cərəyan edən siyasi və ictimai hadisələrdə açıq büruzə vermişdir.

Bu tarixin ən şərəfli və ağırlı səhifələrindən birini də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü təşkil edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zamanında düşmənin birlik və bərabərliyi pozmaq üçün hər vasitədən yararlanmağa çalışacağını, o cümlədən, dini təfriqə və məzhəb ayrışikliyi yaratmağa cəhd edəcəyini əvvəldən bilən dövrün uzaqgörən din xadimləri bədniyyətlilərin bu planının qarşısını məharətlə aldılar. Bu məqsədlə dəfələrlə bir araya gəldilər; fikir ayrılığını kənara qoyaraq Təzəpir məscidində birlikdə namaz qıldılar.

Azərbaycanın din tarixinin ən önəmli səhifələrindən birini də müstəqillik illəri təşkil edir. Azərbaycan müstəqillik qazandığı ilk illərdə ölkədə bir çox sahələrdə olduğu kimi, dini durumda da ciddi gərginlik müşahidə edilirdi. Qeyri-ənənəvi radikal islam və qeyri-islam təriqətləri öz təlimlərini yaymaq və daha çox insanı öz ardıcılılarına çevirmək üçün bütün imkanlarını səfərbər etmişdilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra, dövlətin din siyasətində yeni bir mərhələ başladı. Radikal dini təriqətlərin fəaliyyətinin qarşısının alınması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Bu sahədə qəbul edilən ən önəmli qərarlardan biri Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması oldu.

Bu gün bu siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev uğurla davam etdirir, din sahəsinə böyük diqqət göstərir. Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun və Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması bu qayğının ən bariz göstəricilərindəndir.

Sonda kitabın çap olunmasında göstərdiyi dəstəyə görə, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəhbərliyinə və Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fonduna təşəkkürümü bildirirəm.

Görüləcək işlər, araşdırılacaq mövzular isə hələ çoxdur.. Tanrı ömür versə, növbəti araşdırmalarla mövzunu davam etdirəcəyik.

Giriş

Azərbaycan qədim dövrlərdən müxtəlif dinlərin yayıldığı, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşadığı məkan olmuşdur. Burada yaşayan ayrı-ayrı dinlərin mənsubları tarixin heç bir dönəmində ayrı-seçkiliyə məruz qalmamışlar.

Bu gün ölkəmiz bir çox sahələrdə olduğu kimi, dövlətdin münasibətlərində də nümunəvi təcrübəyə malikdir. Hazırda Azərbaycan dünyanın multikulturalizm mərkəzlərindən hesab olunur, ölkəmiz bir çox beynəlxalq konfranslara ev sahibliyi edir.

Müasir dövrdə dünya dövlətləri qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri milli və dini təhlükəsizliklərini təmin etməkdir. Bu gün bir sıra müsəlman ölkələrində xoşagəlməz proseslər baş verir. Bəzi hallarda dindən siyasi məqsədlərlə istifadəyə cəhdlər edilir.

Hazırda bir sıra müsəlman ölkələrində milli-mənəvi dəyərlər sistemi zərərli ideoloji təsirlərə məruz qalır. Bu baxımdan, bir millətin güclü olması üçün tarixini dərindən bilməsi, öz kökünə, milli-mənəvi dəyərlərinə sıx bağlılığı xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tarix unudanları, ondan nəticə çıxarmayanları heç zaman bağışlamır.

Kitabın qələmə alınmasında əsas məqsəd Azərbaycanda dövlətdin münasibətlərinin tarixinə nəzər salmaq, Xalq Cümhuriyyəti, sovet dövrü və müstəqillik illərində dinə münasibəti, din sahəsində cərəyan edən hadisələri araşdırmaqdır.

Kitabda Azərbaycanın din tarixinin üç mərhələsinə geniş toxunulur. Birinci mərhələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünü əhatə edir. Bu dövrdə Xalq Cümhuriyyəti dini və milli məsələyə

həssaslıqla yanaşmış, dini etiqad azadlığı təmin edilmiş, din sahəsinə xüsusi qayğı göstərilmişdir. Azərbaycanda yaşayan bütün dini və milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır.

Digər bir mərhələ sovet hakimiyyəti illəridir. Sovet dövrü Azərbaycanın din tarixinin ən ağırlı və acılı dövrlərindən birini əhatə edir. Həmin dövrdə bir çox ibadət yerləri dağıdılmış, din xadimləri qətlə yetirilmişlər.

Üçüncü mərhələ müstəqillik illərini əhatə edir. Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələ başladı. Din sahəsinə xüsusi qayğı göstərildi, yeni ibadət ocaqları inşa olundu. Ümummilli Lider davamlı olaraq dini ibadət ocaqlarını ziyarət edir, din xadimləri və dini icma rəhbərləri ilə görüşürdü.

Müasir dövrdə bu siyasəti Prezident cənab İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Bu gün Azərbaycanda din sahəsinə böyük diqqət və qayğı var. Dövlət ibadət yerlərini təmir və bərpa edir, dini icmalara xüsusi diqqət və qayğı göstərir.

Kitabda, həmçinin Azərbaycanda din təhsilinin tarixinə, dövlət-din münasibətlərinin hüquqi aspektlərinə də toxunulur. Dövlətin dini ekstremizmlə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlər barədə məlumat verilir.

Bu baxımdan, «Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik» kitabının ərsəyə gətirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ümid edirik, kitab geniş oxucu kütləsi üçün maraqlı olacaq.

I FƏSİL
AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-DİN
MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü

Azərbaycan tarixinin ən şərəfli, eyni zamanda, ağırlı və acılı mərhələlərindən birini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü təşkil edir. Bütün daxili və xarici təzyiqlərə baxmayaraq, 1918-ci il may ayının 28-də elan edilən və cəmi 23 ay ömür sürən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddətdə böyük işlər gördü, özündən sonra zəngin mədəni və mənəvi irs qoydu.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maddi və mənəvi irsinə diqqət artırıldı, həmin dövrün tarixinin öyrənilməsi istiqamətində ciddi addımlar atıldı. Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu bu siyasət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin böyük uzaqgörənliyi ilə davam etdirildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2017-ci il may ayının 16-da «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında», 2018-ci il yanvar ayının 10-da isə 2018-ci ilin Azərbaycanda «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili» elan olunması barədə sərəncamlar imzalaması bu siyasətin uğurla davam etdirilməsinin, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın zəngin tarixinə və mədəniyyətinə göstərdiyi diqqət və qayğının göstəricisidir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili siyasətində xüsusi önəm verilən sahələrdən biri dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi olmuşdur. Qısa müddətdə bu sahədə çox ciddi addımlar atıldı, dövlətin din siyasətini həyata keçirən Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi yaradıldı, qarşısında ciddi vəzifələr qoyuldu.

Həmin dövrün dövlət-din münasibətlərini araşdırmaq üçün o mərhələdə baş verən hadisələri dərinlən öyrənmək, ictimai və siyasi durumu təhlil etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli dünyada bir çox ciddi dəyişikliklərin baş verməsi ilə yadda qaldı, sosial-iqtisadi proseslər sürətləndi, burjuaziya cəmiyyəti formalaşmağa başladı, yeni siyasi partiya və təşkilatlar yarandı.

Eyni zamanda, Rusiyada iqtisadi vəziyyət ağırlaşdı, ölkəni tətill hərəkətləri bürüdü və siyasi hakimiyyət zəiflədi. Ölkə rəhbərliyi bu gerçəkliyi nəzərə alıb, ciddi siyasi qərarlar qəbul etdi, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin olunması məqsədilə ardıcıl tədbirlər həyata keçirdi. Bütün bu qərarlar isə ölkədə siyasi sabitlik yaratmaq və hakimiyyəti qorumaq üçün yetərli deyildi.

Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyəti dövründə qonşu xalqlara nisbətən Azərbaycanda vəziyyət daha dözülməz idi. Qonşu ölkələrdə milli məktəblər, kilsələr, milli mətbuat, müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri fəaliyyət göstərdiyi halda, bunlar Azərbaycan xalqı üçün qadağan edilmişdi. Xristian kilsəsinə etimad və qayğı göstərildiyi halda, Azərbaycanda məscidlər təqib olunurdu (20, 60).

Çar II Nikolay 11 dekabr 1905-ci ildə Dövlət Dumasının çağırılması barədə qərar qəbul etdi və Qafqaz müsəlmanları Dumada iştirak etmək hüququ qazandılar. Azərbaycan ziyalıları bu tarixi fürsətdən yararlanaraq siyasi proseslərdə fəal iştiraka, xalqı əsarətdən xilas etməyə və müstəqillik üçün təşkilatlanmağa başladılar. Bu məqsədlə davamlı şəkildə mətbuatda xalqı oyanışa və birləşməyə çağıran yazılar dərc olunur, yaranmış tarixi fürsətdən mümkün qədər yararlanmaq təbliğ edilirdi. Bu çağırışlar XIX əsrin sonu – XX əsrin

əvvəllərində Azərbaycanın suverenliyi uğrunda mübarizəsində və müstəqillik qazanmasında xüsusi rol oynadı.

1917-ci ilin Fevral burjua-demokratik inqilabı çarizmin 300 illik hökmrənliyinə son qoydu. Bu hadisə Rusiya ərazisində yaşayan xalqların azadlıq hərəkatını daha da gücləndirdi. Zaqafqaziyada, o cümlədən, Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat geniş vüsət aldı. Bu prosesdə milli burjuaziya, xalq ziyalıları fəal iştirak etdilər. Oktyabr çevrilişinin qələbəsindən sonra Polşa, Finlandiya, Ukrayna və Baltikyanı ölkələrin müstəqilliyinin tanınması barədə qəbul edilən qərarlar digər bölgələrdə milli-demokratik hərəkatı xeyli gücləndirdi, milli dövlət quruculuğu hərəkatı daha geniş əraziləri bürüdü. Zülmədən azad olmaq, söz, dil və din azadlığı əldə etmək, öz milli dövlət quruluşunu yaratmaq bu hərəkatın əsas hədəflərindən birinə çevrildi.

Millətçilik hərəkatının geniş vüsət aldığı bir dövrdə Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının güclənməsindən ehtiyatlanan Rusiya azərbaycanlıları Osmanlıdan uzaq tutmağa, milli və dini zəmində qarşıdurma yaratmağa, ruslaşdırma siyasəti həyata keçirməyə və türk olduqlarını unutturmağa çalışırdı. Rusiyada yaşayan müsəlmanlar, o cümlədən, azərbaycanlılar hərbi xidmətə çağırılmır, Çar hökuməti orduda xidmət edən müsəlmanların Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmayacağından və silahı rus müstəmləkəçilərinə qarşı çevirə biləcəyindən qorxurdu. Rusiya hakimiyyət orqanları müharibə vaxtı zülmə məruz qalan azərbaycanlılara və digər müsəlmanlara inanmadıqlarından, onları ciddi nəzarətə götürdü, hətta 1916-cı ilin yayından Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyət elan edildi.

Ümumilikdə isə müharibənin gedişində Rusiya Azərbaycana

xammal mənbəyi, mühüm iqtisadi baza və Türkiyəyə hücum üçün hərbi-strateji məntəqə kimi baxır və burada hər hansı xoşagəlməz hadisənin baş verməməsi üçün bütün lazımı tədbirləri həyata keçirirdi (24, 66).

Fevral inqilabından sonra yaranan Müvəqqəti Hökumət imperiyanı qoruyub saxlamağa, müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirməyə çalışırdı. 1917-ci il martın 17-də o, Çar hökumətinin bağladığı bütün beynəlxalq müqavilələrə və Rusiyanın götürdüyü öhdəliklərə sadıq olduğunu bildirdi (24, 67).

1917-ci il martın 9-da Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Dövlət Dumasının yerli üzvlərindən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi (OZAKOM) yaradıldı. Komitənin sədri rus kadeti V.A.Xarlamov, üzvləri isə azərbaycanlı kadet, sonralar müsavətçi M.Y.Cəfərov, gürcü federal-sosialisti K.Abaşidze, erməni kadeti M.Papacanov və rus kadeti P.Pereverzevdən ibarət idi. İki gündən sonra Nazirlər Şurasının sədri Lvovun əmri ilə P.Pereverzev gürcü menşeviki A.Çxenkeli ilə əvəz edildi (24, 68).

Peterburqda bolşeviklərin silahlı çevrilişi nəticəsində 1917-ci il oktyabrın 25-də Müvəqqəti Hökumət devrildi. Oktyabrın 25-26-da Smolnıda keçirilən II Sovetlər qurultayında Sülh və Torpaq haqqında dekretlər qəbul edildi və V.İ.Leninin başçılığı ilə sovet hakimiyyətinin əsası qoyuldu (24, 67).

Sovet hökuməti 1917-ci il noyabrın 2-də «Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi»ni qəbul etdi. Həmin sənəddə sovet hakimiyyətinin milli siyasətinin əsas prinsipləri elan olundu. Burada keçmiş Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan bütün xalqların bərabərliyi, öz müqəddəratını müəyyənləşdirmək hüququ, bütün ictimai, milli və dini imtiyazların ləğvi, Rusiya ərazisində yaşayan milli azlıqların və

etnik qrupların azad inkişafının təmin edilməsi məsələləri öz əksini tapdı (24, 69).

1917-ci il noyabrın 20-də sovet hökuməti V.İ.Leninin və İ.V.Stalinin imzası ilə «Rusiya və Şərqi bütün müsəlmanlarına müraciət» ünvanladı. Orada müsəlmanların dini adət-ənənələrinin, milli, mədəni təsisatlarının sərbəst və toxunulmazlığı, o cümlədən, öz həyatlarını azad və maneəsiz yaşamaq hüquqlarının olduğu bildirildi (24, 69-70).

Bununla da Azərbaycan xalqının milli mənlük şüurunun gücləndiyi, müstəmləkəçilik siyasətinin bütün təzahürlərinə son qoymağa çalışıldığı bir şəraitdə suveren Azərbaycan Respublikasını elan etmək üçün əlverişli şərait yarandı. Müstəqilliyin elan olunması Çar hökumətinin milli müstəmləkəçilik əsarətindən yorulmuş və öz milli dövlətini yaratmaq arzusunda olan yerli əhalinin əsas arzusu idi (33, 3-4).

Həmin illərdə istedadlı Azərbaycan gənclərinin imperiyanın və dünyanın müxtəlif təhsil ocaqlarına göndərilməsi öz bəhrəsini verdi. Bu gənclər təhsillərini başa vurub Vətənə qayıtdıqdan sonra, Milli Demokratik Hərəkətin yaranmasında və inkişafında böyük rol oynadılar. Avropada mütərəqqi ideyalarla tanış olan gənc mütəxəssislər tədricən anlayırdılar ki, böyük ideyalara qovuşmaq üçün ilk növbədə, qan yaddaşına qayıtmaq, özünü dərk etmək, millətinin tarixini, mənəvi dəyərlərini araşdırmaq lazımdır (20, 61).

Bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür, milli məktəblər açılır, proqramlar hazırlanır, dərsliklər yazmağa təşəbbüs göstərilir, ayrı-ayrı xarici müəlliflərin ən yaxşı əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunurdu. O dövrdə milli ziyalılarımızın qabaqcıl nümayəndələrindən

Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Firidun bəy Köçərli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və başqaları mətbuatda çıxış edərək, xalqın şüurunun oyanmasında, millətin formalaşmasında mühüm rol oynayırdılar. Bu işdə Həsən bəy Zərdabi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin millətçilik və dövlətçilik, Cəlil Məmmədquluzadənin demokratiya və azərbaycançılıq ideyaları misilsiz dərəcədə təsir gücünə malik idi (20, 61-62).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması ilə nəticələnən milli dirçəliş, demokratikləşmə, maarifçilik və xeyriyyəçilik hərəkatlarında din xadimləri də fəal iştirak edirdilər. Maarifçilik, elm və savadın təbliği insanlar arasında böyük təsir gücünə malik nüfuzlu şəxsiyyətlər tərəfindən aparılırdı. Maarifçiliyə yönəlmiş xeyriyyə tədbirlərini, elm və biliyin təbliği işini belə şəxslərin köməyi olmadan aparmaq uğursuzluğa məhkum idi (37, 153).

Həmin dövrdə uzun müddət Rusiya imperiyasının işğalına məruz qalan Şimali Azərbaycanın milli-demokratik qüvvələrinin Bakını siyasi mərkəzə çevirmək üçün təşkilatlanmasında Təzəpir məscidi mühüm rol oynadı. Azərbaycan ziyalıları vaxtilə Çar Rusiyasının sünnilərlə-şiiələr arasında qızışdırdığı ixtilafı aradan qaldırmaq üçün Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayının çağırılmasını qərara aldı. Bu qərarı hər iki məzhəbin din xadimləri razılıqla qarşıladı və 1917-ci ilin apreliyində «İsmailiyyə» binasında (indiki AMEA-nın Rəyasət Heyətinin binası) geniş toplantı keçirildi. Üç gün davam edən qurultaya Şimali Azərbaycanın bütün qəzalarından, o cümlədən,

Dağıstan, Basarkeçər, Borçalıdan nümayəndələr dəvət edildilər. İclas başa çatdıqdan sonra tədbir iştirakçıları «İsmailiyyə»dən Təzəpir məscidinə yollandılar, yüzlərlə din xadimi müfti və şeyxülislamın iştirakı ilə məsciddə Cümə namazı qıldı. Sonra isə sünni-şiə ixtilafına son qoymaq üçün şeyxülislamla müfti qucaqlaşdıb Qurana əl basaraq, Çar hökumətinin qızıışdırdığı ədavəti aradan qaldırmağa çalışacaqlarına and içdilər (37, 153-154).

Bundan başqa, həmin dövrdə bir sıra regional hadisələr, o cümlədən, Rusiya və Osmanlı imperiyalarındakı çaxnaşmalar və bu imperiyaların süqutu, müsəlmanların müstəmləkə əleyhinə çıxışları zəminində yaranan islam birliyi, onun əxlaqi-etik prinsiplərinə əsaslanan ittihadçılıq (ərəb dilində «birlik», «həmrəylik» deməkdir) meydana gəldi. Bu ideya ilk olaraq Şimali Azərbaycanda nəzəri ideologiya kimi ziyalı təbəqə arasında yayıldı. Sonradan həmin ideyalara əsaslanan siyasi qurum - «Rusiyada müsəlmanlıq» təşkilatı yarandı (37, 154).

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ 1905-ci ildə Rusiyada başlamış burjua inqilabından sonra imperiya ərazisində yaradılan ilk dini-siyasi təşkilatlardan biri «İttifaqi-müslimin» olmuşdur. Ə.M.Topçubaşovun rəhbərliyi altında 1905-1906-cı illərdə Rusiyanın Peterburq və Nijni Novqorod şəhərlərində təşkilatın üç qurultayı keçirildi. Bu təşkilatın əsas məqsədlərindən biri Rusiya ərazisində yaşayan müsəlmanların hüquqlarının qorunmasına nail olmaq idi (37, 154).

Bu dövrdə Şimali Azərbaycanda Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Axund Yusif Talıbzadə, Mirzə Əbdürrəhim Talıbov və başqaları ittihad-i-islam ideyasının üstünlüklərindən geniş bəhs edirdilər. Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə ümumislam reallığı ilə yanaşı,

bilavasitə Şimali Azərbaycan gerçəkliyini də özündə əks etdirən baxışları ilə ittihadı-islamı yeni orijinal fikirlərlə zənginləşdirmişdilər. Şimali Azərbaycanda ittihadı-islam ideologiyasına əsaslanan siyasi partiya və təşkilatlar məhz bundan sonra təşəkkül tapdı. Ona görə də Rusiya imperiyasında İslam birliyi ideyasına, onun hər cür təzahürünə qarşı panislamizm damğası vurulur, amansız mübarizə aparılırdı. Pravoslav əhaliyə daha geniş hüquqlar verilir, müsəlmanlar arasında xristianlıq zorla yayılır, hüquqları pozulurdu.

1917-ci ilin yayında elan edilmiş Təşkilat Komitəsi heç də yalnız din xadimlərindən ibarət deyildi. Komitənin fəallarından Mir Yaqub Mir Mehdiyev Petroqrاد Politexnik İnstitutunu bitirmiş və Təşkilat Komitəsinə «İrşad» qəzetinin nəşiri Bəşir bəy Aşurbəyov, iqtisad elmləri namizədi Mahmud Quliyev, həkim Kərimağa Sultanov, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin nəvəsi Ağa Zeynal Tağıyev, din xadimlərindən Axund Molla Ələkbər Abbasquluzadə, Axund Molla Ələkbər kimi şəxsiyyətlər daxil idilər (37, 154).

Bir müddət sonra Rusiyada yaradılmış müsəlman təşkilatı ilə «ittihadı-islam» birləşərək, «Müsəlmanlıq» adlı qəzet nəşr etməyə başladı. Daha sonra isə Ceyhun Hacıbəyovun redaktoru olduğu «İttihad» qəzeti partiyanın orqanına çevrildi. 1919-cu ilin aprelində keçirilən ilk qurultayda partiya özünü «Qafqaz ittihad fırqəsi» adlandırdı. İkinci qurultayını 1920-ci ilin yanvar ayının 25-də keçirən partiyanın sıralarına Müsavat Partiyasının bir çox üzvü, ziyalılar daxil oldu, «ittihadı-islam» ideyası Rusiya imperiyasının milli-dini ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı müsəlman xalqlarının həmrəyliyində mühüm rol oynadı.

Bu ideologiya həmin dövrdə Çar Rusiyasının bütün əyalətlərində xüsusi rəğbət qazanmaqda idi. Birinci Ümumrusiya siyahıya alınması-

nın yekunlarına görə, 1897-ci ildə imperiya daxilində pravoslavlardan (87,1 milyon, yaxud 76 %) sonra ən çoxsaylı konfessiya müsəlmanlar (13,9 milyon, yaxud 11,9 %) idi.

Rusiya dövləti ölkə ərazisində yaşayan müsəlmanların birləşməsi təhlükəsindən narahat idi. Hökumət bu təhlükəni ciddi təhlil edərək, müsəlmanların birliyinin qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirdi. Rusiya imperiyasının Daxili İşlər nazirinin 1910-cu ildə Çar Nazirlər Şurasına göndərdiyi məktubunda deyilirdi: «Bir çox daxili və xarici siyasətin təsiri altında son zamanlarda Krım, Volqaboyu, Qafqaz və Zauralye tatar-müsəlman əhalisi arasında milli-dini təbliğatın gücləndiyi özünü göstərir. Təkcə Rusiyadakı müsəlman aləminin dini və mədəni müstəqilliyinə deyil, həm də dövlətin şərq ucqarlarındakı bütün müxtəlif tayfalı və fərqli etiqadlı «yadlar»ın tatarlaşmasına və müsəlmanlaşmasına cəhd olunması yolunda müəyyən istiqamət şəklini alan bu təbliğat dövləti narahat etməyə bilməz» (37, 155).

Bu reallığı nəzərə alan Çar hökuməti bir tərəfdən, tabeliyində olan müsəlman xalqları arasında pravoslavlığı yayır, digər tərəfdən, müsəlman ölkələrindəki missionerlərin, rəsmi nümayəndəliklərin köməyi ilə İslam aləmini öyrənir, İngiltərə və Fransa kimi müstəmləkəçi ölkələrin müsəlman vilayətlərini idarə etmək metodlarına yiyələnir, islam ideologiyasına qarşı mübarizə pərdəsi altında xalqların milli-mədəni dirçəlişinə qarşı mübarizə aparmaq üçün planlar hazırlayırdı. Müsəlmanlar arasında baş verən siyasi və mədəni hadisələrin mahiyyətini düzgün təhlil etmək məqsədilə müvafiq idarə və təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə müşavirələr təşkil edilir və tədbirlər həyata keçirilirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Milli Şurası müsəlman dünyasında ilk dəfə olaraq müstəqil və Demokratik Respublikanın yaradılmasını elan etdi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının İstiqlal Bəyannaməsində milli və dini məsələlərlə bağlı müddəalar öz əksini tapdı. Bəyənata deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər. Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tamhüquqlu müstəqil dövlətdir.
2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması demokratik respublikadır.
3. Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində milliyyətdən, dinindən, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşları vətəndaşlıq və siyasi hüquqlarla təmin edir.
5. Azərbaycan Demokratik Respublikası öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişafı üçün geniş imkanlar verir.
6. Müəssislər Məclisi çağırılana qədər, bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq seçkiləri ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur (34, 43-44).

İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan xalqının millət-mədəniyyət statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa - millət-dövlət statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi. Mayın 30-da Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın

əsas siyasi mərkəzlərinə radioteleqrafla məlumat verildi. Bununla da Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan xalqı qarşısında çox böyük tarixi bir missiyanı yerinə yetirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk türk dövləti oldu (22, 141).

Ölkədə ilk milli demokratik dövlətin təşəkkül tapması prosesi çox mürəkkəb şəraitdə baş verirdi. Azərbaycanın müstəqilliyini qəbul etməyən daxili və xarici düşmənlər hiylə və məkrle iğtişaşlar törədirdi, qarşıdurmalar yaradırdı və quruculuq işlərinə mane olurdular. Respublika daxilində də bir çox dairələr düşmən əhval-ruhiyyədə idilər.

Cümhuriyyətin yarandığı ilk gündən Sovet Rusiyası bu respublikanı tanımamaq siyasəti yeritməklə bərabər, əlində olan bütün vasitələrlə ona qarşı mübarizə aparmağa başladı. Sovet Rusiyası meydana gəlmiş ilk gündən etibarən, «vahid və bölünməz Rusiya» prinsipindən çıxış edirdi. 1918-ci ilin yayında Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda gedən siyasi və hərbi proseslərə təsir etmək imkanı çox məhduddu olduğundan, bolşeviklər bu dövrdə bütün diqqətini Bakıya yönəldib, heç olmasa, sovet hökuməti üçün həyati əhəmiyyət daşıyan bu şəhəri öz əllərində saxlamağa cəhd edirdilər (24, 303).

1918-ci il iyunun 17-də hökumət təsis olundu, milli ənənələrə qayıtmaq, əhəlinin dini ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə Xalq Maarifi və Dini Etihad Nazirliyi (XMDEN) yaradıldı, N.B.Yusifbəyli bu quruma rəhbər təyin olundu (1, 308).

Nazirlik dərhal din xadimləri və dini qurumlarla sıx əməkdaşlığa başladı. Ölkənin parlamentində Azərbaycanın milli, dini tərkibi nəzərə alındı, müsəlmanlara 80, xristianlara 35 yer ayrıldı, özü də ən çox yer ermənilərə verildi. Onları parlamentdə 21 deputat təmsil edirdi (22, 205).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Qafqaz müsəlmanları vahid ruhani qurumunun yaradılmasına, şiə və sünni ruhani idarələrinin əməkdaşlığına nail oldu. Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunmasınadək bu idarələr Tiflisdə yerləşirdi. Bölgədə cərəyan edən son dərəcə mürəkkəb hadisələri nəzərə alaraq, hər iki ruhani idarəsinin rəhbəri Məhəmməd Pişnamazzadə və Müfti Mustafa Əfəndizadə Azərbaycana köçmək qərarına gəldi. XMDEN-nin 10 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə onlar Gəncəyə köçdülər və könüllü olaraq 1918-ci il sentyabrın 1-də vahid orqanda birləşdilər. Sentyabrın 7-də XMDEN bu qərarı təsdiq etdi və Bakı 1918-ci ildə bolşeviklərdən azad olunduqdan sonra ruhani idarəsi buraya köçürüldü.

Həmin dövrdə Demokratik Respublikada dini liderlərin rolu artdı, təcili Milli Ordu yaradıldı, hərbi hissələrdə «hərbi molla» vəzifəsi təsis olundu. Respublika rəhbərliyi bu məsələyə xüsusi önəm verir və ciddi nəzarətdə saxlayırdı. Hərbi din xadimlərinin fəaliyyətinə nəzarət isə Müdafiə Nazirliyi və dini idarə tərəfindən həyata keçirilirdi.

Həmin dövrdə dini təyinatlı qurumların əksəriyyəti xalqın məşvərət yerinə çevrilmişdi, din xadimləri isə milli oyanışa dəstək verirdilər. Təzəpir məscidi və «İsmailiyyə» binası bu qəbildən olan mərkəzlərdən hesab edilirdi. Azərbaycan xalqının birliyinin təmin olunmasında Təzəpir məscidinin oynadığı rolu düşmən yaxşı anlayırdı.

Mart ayının 31-də müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımına başlayan daşnak-bolşevik birləşmələri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, həmçinin milli şüurun oyanmasında, elmi-dini maarifçiliyin təbliğində xüsusi rola malik möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri olan «İsmailiyyə» binasını, «Kaspi»

qəzetinin redaksiyasını və mətbəəsini, orada yenicə çap olunmuş «Qurani-Kərim»in 5 min nüsxəsini yandırıb külə döndərdilər.

1918-ci ilin Mart qırğını günlərində və ondan sonrakı dövrdə soyqırımına məruz qalmış onminlərlə müsəlmanın dəfn mərasimlərinin təşkilinə, müsəlmanların təşkilatlanmasına və müxtəlif qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinə Təzəpir məscidi rəhbərlik edirdi. Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən bu müsibətlərdə milliruhlu ziyalıların əksəriyyəti Təzəpir məscidinə gələrək əhalini səbirlə və dözümlü olmağa çağırırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün din xadimləri arasında Təzəpir məscidinin axundu Ağa Əlizadə xüsusi fəallığı və milli təəssübkeşliyi ilə seçilirdi. Bakı Soveti rəhbərliyi Təzəpir məscidinin axundu Ağa Əlizadədən Azərbaycan torpaqlarını bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad etməyə gələn türk əsgərlərinin hərəkətlərini lənətləyən fətva verməyi tələb edirdi, hətta şəhər rəhbərliyi məzhəb fərqlərini şişirdərək, Osmanlı əsgərlərinin Bakı şəhərinə daxil olmasını bağışlanmaz bir günah kimi qələmə vermək istəyirdi. Rəhbərliyin hədə-qorxularına baxmayaraq, Axund Ağa Əlizadə onların bu tələbini rədd etdi (7, 26).

Sentyabrın ortalarında Qafqaz İslam Ordusu və onun 29 yaşlı komandanı Nuru Paşa Bakı şəhərini bolşeviklərdən azad etdi. Bakı əhalisinin xahişi ilə Axund Ağa Əlizadə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanı sentyabrın 16-da Təzəpir məscidinə dəvət etdi. Nuru Paşa Təzəpir məscidinin axundu Ağa Əlizadənin müşayiəti ilə minbərə çıxdı, cəmi üç pillə qalxdı. Minbərin hər iki tərəfində iri qara ələm sancılmışdı. Nuru Paşa ələmlərdən birindən yapışaraq təmkinlə nitqini söylədi. Bakı camaatı bu mərasimə heyrətlə baxırdı, məscidin axundu Ağa Əlizadənin dili ilə desək, «Allah-Taala

müsəlmanları kafirlərdən xilas etmək üçün Osmanlı əsgərlərini öz din qardaşlarının köməyinə göndərmişdi». Bu hadisə Təzəpir məscidi və onun axundu Ağa Əlizadənin millətin həyatında baş verən bütün siyasi məsələlərdə öncül yerdə durduğunu göstərirdi (7, 27).

Həmin dövrdə özbaşınalıq və hərc-mərclikdən yorulmuş Azərbaycan əhalisi ölkədə sakitlik və əmin-amanlığı bərpa edə biləcək güc axtarışında idi. Azərbaycanlıların çoxu bu gücü türklərdə görürdü. Nuru Paşanın 300 əsgərlə Gəncəyə gələrək qısa müddətdə şəhərdə qayda-qanun yaratması azərbaycanlıların türklərə olan rəğbətini daha da artırdı (43, 204).

1918-ci ilin oktyabrında Pişnamazzadənin təşəbbüsü ilə həm şiə, həm də sünni cərəyan başçılarının yığınağı keçirildi. Müfti Hüseyn Qayıbzadə 1917-ci ildə dünyasını dəyişdiyindən və bu, Çar Rusiyasının süqutu illərinə təsadüf etdiyindən, yeni müfti təyin edilməmişdi. Müfti vəzifəsini qurumun yığınağında işçilər tərəfindən seçilən Mustafa Əfəndizadə icra edirdi. Mustafa Əfəndi Pişnamazzadə ilə yaxın münasibətdə idi və uzaqgörən, millətini sevən, müdrik şeyxülislama dərin hörmət bəsləyirdi. 1918-ci ilin 30 oktyabrında Şeyxülislamın imzası ilə hökumətə 367 N-li təkliflər məktubu ünvanlandı. Təkliflər 4 bölmədən ibarət idi:

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti hüdudlarında «Məşixəti-İslamiyyə» adlı ruhani idarəsi təsis edilsin və ona Türkiyədə mövcud olan Məşixət kimi tam müstəqillik verilsin.
2. 7 sentyabr tarixli 311 sayılı təqdimatda göstərilən Məşixətin iki sədrindən birinə Şeyxülislam, digərinə müstəşar, yaxud müşavir adı verilsin.
3. Şeyxülislam icaslarda iştirak etmək hüququ qazanaraq, rəsmən Nazirlər Şurasının üzvü hesab edilsin.

4. Ruhani heyətinin komplektləşdirilməsi üçün Məşixətin birbaşa sərəncamına kredit ayrılınsın. Sadalanan digər bu kimi məsələlərin həll edilməsi məqsədi ilə bizim də iştirakımızla fəvqəladə yığıncaq çağırılsın (1, 186).

Şeyxülislam M. Pişnamazzadə başda olmaqla, ruhanilər bu çətin ideyanın təşəbbüsçüsü oldular və sonra da onu həyata keçirdilər. Bununla da məzhəb ayrılıqlarından istifadə edərək, Qafqazda müsəlmanlar arasında düşmənçilik yaratmaq istəyən Çar Rusiyasının siyasətinə son qoyuldu.

Bu, Pişnamazzadənin müstəqil dövlətimizə göstərdiyi xidmətin nəticəsi idi. Belə ki, dini rəhbərlər hökumətin mövqeyini gözləmədən özləri hər iki idarənin birləşdirilməsi və Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin Türkiyə nümunəsi əsasında «Məşixət» adlanaraq yenidən qurulması təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. 1918-ci ilin 1 sentyabr tarixli birgə qərarı ilə hər iki idarə «Məşixət» adlanan vahid idarədə birləşdirildi (1, 186).

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının işğaldan azad olunmasından sonra Məşixətin Bakıya köçürülməsi qərara alındı. Molla Məhəmməd Pişnamazzadə səhhəti ilə bağlı 1918-ci il dekabrın 10-da idarənin sədri və şeyxülislam vəzifəsindən istefa verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dini Etiqad naziri Musa bəy Rəfiyevin tövsiyəsi ilə dekabrın 12-də Təzəpirin axundu 47 yaşlı Ağa Əlizadə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri və şeyxülislamı seçildi. Beləliklə, müsəlmanların dini işlərinin idarə edilməsində bir-birinə münasibətdə muxtar, ikili sünni-şii ruhani rəhbərliyi aradan qaldırıldı, Qafqaz müsəlmanlarının vahid idarəsi yaradıldı. Şeyxülislam idarənin rəhbəri, yəni Qafqaz

Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin başçısı, müfti isə onun müavini oldu (33, 12).

1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasının birilliyi milli bayram kimi qeyd olundu. Həmin gün xalqa müraciətində Şeyxülislam Ağa Əlizadə deyirdi: «Azadlığı yalnız müstəqil yaşamaq yolu ilə qorumaq və müdafiə etmək olar. Öz əqidə və fikrini şövqlə söyləmək, öz iradəsini ifadə etmək yalnız müstəqil ölkədə mümkündür. Müstəqil tədris ocaqlarında, orta və ali məktəblərdə ölkənin camaatının faydalana biləcəyi bütün biliklərə yiyələnmiş şüurlu adamlar yetişər. Allah-Taalanın buyurduqlarını, yalnız ölkənin istiqlaliyyəti şəraitində müvəffəqiyyətlə intişar etdirmək mümkündür» (7, 56).

Şeyxülislam Ağa Əlizadə 1919-cu il sentyabrın 15-də Çəmbərəkənd qəbiristanlığında Bakının azad olunması uğrunda şəhid osmanlı və azərbaycanlı əsgərlərinin məzarları önündə tarixi bir nitq söylədi. Bu mərasimdə Azərbaycanın dövlət, hökumət və Parlament üzvləri iştirak edirdilər. Şeyxülislam Ağa Əlizadə Azərbaycanın istiqlalı yolunda şəhid olanlara Allahdan rəhmət dilədi və Qarabağ cəbhəsinə gedən yüzlərlə əsgəri Quranın altından keçirərək, onlara Vətəni şərəflə qorumağı dilədi. Milli Hökumət 1919-1920-ci illərin 31 Mart gününü Milli Qırğın Günü kimi qeyd etdi. Şeyxülislam Ağa Əlizadənin göstərişi ilə həmin günlərdə Azərbaycanın bütün məscidlərində təziyələr təşkil olundu, ehsanlar verildi.

Onu da qeyd edək ki, «XI Qızıl Ordu» Şimali Azərbaycanı işğal edənədək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası, sonra isə Parlamenti və Hökuməti mövcud olduğu qısa müddət ərzində iqtisadi, ictimai-siyasi və sosial həyatın müxtəlif sahələrinə aid bir çox islahat

həyata keçirdi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsi üçün misilsiz işlər gördü. Ölkə vətəndaşlarının hüquqlarının təmin edilməsinə yönəlmiş qərar və tədbirlərdə əhalinin vicdan azadlığı məsələləri xüsusi yer tutdu.

Azərbaycan Demokratik Respublikası milli ənənələrin qorunması, o cümlədən, əhalinin dini ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı əhəmiyyətli addımlar atdı. Cümə günü istirahət elan edildi, dini bayram günlərində bütün dinlərin nümayəndələri işdən azad olunurdular. Hökumət din sahəsində də islahatlar həyata keçirdi. Hökumətin qərarı ilə ruhanilər və dini idarələr büdcədən maliyyələşdirildi, dini vergilər bilavasitə dövlətin xəzinəsinə daxil edildi (33, 32).

Bakıda Hüseyn Ərəblinskiyin rəhbərliyi altında Azərbaycan Dövlət Teatrı fəaliyyətə başladı, maarifi və milli mədəniyyəti təbliğ edən və yayan cəmiyyətlərin, təşkilatların, ittifaqların fəaliyyəti geniş vüsət aldı. «Türk ocağı», «Nəsiri-Maarif», «Mədəni-maarif» kimi cəmiyyətlər geniş fəaliyyətə başladı (33, 32).

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar təbliğat və təşviqat işini xeyli gücləndirdilər. Onlar Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə dair mühazirələr təşkil edir, kitablar hazırlayırdılar.

Bu dövrdə azərbaycançılıq ideyası öz təzahürünü milli dövlətin yaranmasında, onun dövlət və ictimai həyatın bütün sahələrində məqsədyönlü fəaliyyətində tapdı, bu ideya əhalinin xeyli hissəsinin şüuruna hakim oldu (33, 32).

Azərbaycan Demokratik Respublikası iki ildən az müddət yaşasa da, dövlət quruluşunun bərpa olunması, Azərbaycan istiqlaliyyətinin dirçəldilməsi, xalqımızın milli mənlük şüurunun oyanması üçün böyük işlər gördü.

Sovet dövrü

Bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində bir çox dünya xalqları kimi, azərbaycanlılar da məhrumiyyətlərlə üzləşmiş, taleyin amansız gərdisinə boyun əymiş, çətin sınaqlardan keçərək müasir dövrümüzdə adlanmışlar. Müqayisə olaraq qeyd edək ki, sovet hakimiyyətinin ilk illəri Azərbaycan tarixinin ən təlatümlü və gərgin mərhələlərindən biri sayıla bilər. Dövr başlıca olaraq milli adət-ənənələrə və dini dəyərlərə qarşı ciddi qadağaların tətbiq edildiyi, Azərbaycan ziyalıları və din xadimlərinin repressiyalara məruz qaldığı, sürgünə məhkum olduğu və qətlə yetirildiyi ilə yadda qalmışdır. Bu mərhələni ictimai-sosial sahədə ziddiyyətli dövr kimi də səciyyələndirmək mümkündür: mədəniyyət, təhsil və səhiyyə sahəsində bir sıra nailiyyət qazanılsa da, xeyli sayda maddi-mədəniyyət nümunəsi, dini ibadət ocaqları dağıdılmışdır.

Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində inkişaf mərhələsinin yeni, təbəddülatlı, ictimai-siyasi proseslərin ardıcıl surətdə bir-birini əvəzlədiyi qaynar dönəminə daxil oldu. Ölkəmizdə ard-arda baş verən əhəmiyyətli tarixi hadisələr – 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması, Xalq Cümhuriyyətinin bütün dövlət qurumlarının ləğv edilməsi, Kommunist Partiyası istisna olunmaqla, bütün partiyaların buraxılması həmin illərdə sadaladığımız hadisələrin ölkəmiz üçün həm müsbət, həm də mənfi cəhətlərini səciyyələndirir. Bu proseslərlə yanaşı olaraq, «İttihad» Partiyası ölkədəki mövcud ictimai və siyasi vəziyyəti nəzərə alıb, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə partiyanın məqsədlərinin həyata keçirildiyini bildirdi və bütün ittihadçılara Kommunist Partiyasına üzv olmağı tövsiyə etdi.

Azərbaycan xalqının milli adət-ənənələrinə və dini dəyərlərinə qarşı tarixdə misli görünməmiş mübarizəyə məhz həmin zaman kəsiyində rəvac verildi. Bu siyasət ildən-ilə daha da sərtləşir, Azərbaycan siyasi partiyalarının kommunistlərə qarşı müxalif əhval-ruhiyyədə olan üzvləri həbs edilərək güllələnirdi. Əksəriyyəti ziyalılardan ibarət bir çox Azərbaycan vətəndaşı sözügedən dövrün repressiya qurbanı oldu, yaxud məcburiyyət qarşısında sürgünə məruz qaldı.

Əsrlərin sınağından süzülüb-gələn milli-mənəvi dəyərlərin insanlara təsirini azaltmaq və əhalini dindən uzaqlaşdırmaq məqsədilə İslam dininə qarşı kütləvi hücumlar dönməz şəkil aldı. Bu işə, əsasən, yuxarı sinif şagirdləri, tələbələr, ədəbiyyat və incəsənət xadimləri, ziyalılar cəlb edildilər.

Həmin dövrdə dövlət vicdan və etiqad azadlığı prinsiplərindən uzaqlaşdı, bütün dini imtiyazlar ləğv olundu, məscid və kilsələrin dövlətdən ayrıldığı barədə qərar qəbul edildi.

Azərbaycanda antisovet əhval-ruhiyyəli ruhanilərin mövqelərinin zəiflədilməsi üçün dini ayinlər haqqında yerli qanunvericilik Aktı təsbit olundu ki, sözügedən sənəd bu sahədə həyata keçirilən ciddi və təsirli tədbirlərdən hesab edilə bilər. Leninin «Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında» məşhur Dekreti (5 fevral 1918-ci il) əsasında tərtib edilən və Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığında qəbul olunan «Vicdan azadlığı haqqında» (15 may 1920-ci il) Dekret bu sahədə sovet qanunvericiliyinin formalaşdırılması və dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı. Bu Dekretlə həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Dini Etiqad Nazirliyi ləğv edildi, dinin dövlətdən

ayrıldığı elan olundu, sovet Azərbaycanı vətəndaşlarının istədikləri dinə etiqad göstərməkdə, yaxud heç bir dinə inanmamaqda azad olduqları bildirildi (10, 73).

O dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin din siyasətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanı olaraq fəaliyyətə başlayan Dini Etiqad Nazirliyi dövlət-din münasibətlərini tənzimləmək, xalqın yaddaşında əsrlərlə möhkəmlənmiş milli ənənələrə qayıtmaq və əhalinin oturuşmuş dini ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə yaradılmışdı. Fətəli xan Xoyskinin 1918-ci il iyunun 19-da Gəncədə təşkil etdiyi 2-ci Hökumət Kabinetində Azərbaycan Cümhuriyyəti Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi adı ilə formalaşdırılmış, Nəsib bəy Yusifbəyli nazir təyin olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il sentyabrın 17-də Bakıya köçdükdən sonra, oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin 2-ci Hökumət Kabinetində dəyişiklik aparılmış, Himayədarlıq və Dini Etiqad Nazirliyi yaradılmış, Musa bəy Rəfiyev nazir təyin edilmişdi.

1918-ci il dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyski 3-cü Hökumət Kabinetini təşkil edərkən Himayədarlıq Nazirliyi müstəqil qurum kimi yaradılmış, dini etiqad məsələləri yenə də Xalq Maarifi Nazirliyinə həvalə olunaraq, Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi təsis edilmiş, Nəsib bəy Yusifbəyli nazir təyin olunmuşdu.

Nəsib bəy Yusifbəylinin 1919-cu il aprelin 14-də və dekabrın 22-də təşkil etdiyi 4-cü və 5-ci Hökumət kabinetlərində də Xalq Maarifi və Dini Etiqad Nazirliyi birlikdə fəaliyyət göstərmiş, 4-cü Hökumət kabinetində nazir vəzifəsini Rəşid bəy Qaplanov, 5-ci Hökumət kabinetində isə əvvəlcə Həmid bəy Şaxtaxtinski, sonra Nurməmməd bəy Şahsuvarov icra etmişdi (1, 308).

Beləliklə, «Kilsənin dövlətdən və məktəbin kilsədən ayrılması haqqında» Dekretlə Xalq Maarifi Komissarlığının (XMK) nəzdindəki bütün məktəblərdə dinin tədrisi və dini ayinlərin icrası qadağan olundu. XMK-nin xüsusi əmri ilə tədris müəssisələri və məktəb şuralarının sədri vəzifəsini tutan dinlə əlaqəli şəxslər vəzifələrindən azad edildilər (37, 166).

Bu Dekret dini dəyərlərə və dini təşkilatlara münasibətdə sovet hakimiyyəti üçün əsas sənəd sayılırdı. Dekretdə dini təşkilatların mülkiyyət hüququnun ləğv edildiyi aydın şəkildə göstərilirdi. Bu sənədlə dini qurumlar hüquqi şəxs olmaqdan məhrum edildi, dini qurumların bütün əmlakının xalqa məxsusluğu, o cümlədən, dövlətin və məktəbin dünyəviliyi elan edildi. Eyni zamanda, Dekretdə təşkilatların bərabərhüquqlu və qeyri-hökumət qurumları olub könüllü əsaslarla yaradıldığı, dini inanlı insanların hesabına saxlanıldığı, bütün kilsə və dini təşkilatlara maddi yardım göstərilməsinin dayandırıldığı, rəsmi sənədlərdə vətəndaşların dini mənsubiyyətinin göstərilməsinin ləğv edildiyi və digər məsələlər öz əksini tapırdı.

Haqqında bəhs edilən Dekret dövlət məktəblərində, həmçinin özəl tədris müəssisələrində dinin tədrisini, dini qurumlar və inanlı vətəndaşların ibadət yerlərində hökumətin maraqlarına, mənafeyinə, vətəndaşların hüquq və şəxsiyyətinə zərər yetirəcək davranışlara yol verməsini qadağan etdi. Sənəddə aydın surətdə göstərilirdi ki, dini ayin və mərasimlər o halda icra edilə bilər ki, ictimai asayiş və vətəndaşların hüquqları pozulmasın; yerli icra hakimiyyəti orqanları ictimai asayiş və təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə bütün zəruri tədbirləri həyata keçirmək hüququna birmənalı surətdə malik olsun (44, 261).

Vətəndaş vəziyyəti aktlarının yalnız mülki hakimiyyət statusuna malik nikah və doğum qeydiyyatı şöbələri tərəfindən aparılması qərara alındı, dövlət və özəl tədris müəssisələrində dinin təbliği qadağan olundu.

Din xadimlərinin vətəndaşların ailə-məişət münasibətlərinə müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti (XKS) və Respublika Ədliyyə Komissarlığı (RƏK) 1920-ci ilin may-avqust aylarında vətəndaş nikahı haqqında, Vətəndaşlıq Vəziyyəti Aktlarının Qeydiyyatı (VVAQ), Notariat orqanları haqqında, uşaqlar və vətəndaşlıq vəziyyətinin qeydə alınması qaydası haqqında bir sıra dekret və qərar qəbul etdi (10, 73).

Dekret qəbul edildikdən sonra, din xadimləri amansız repressiyaya məruz qalaraq, təqib olunmağa başladılar. Bolşeviklər respublikanın bütün ərazisində dindarları izləyir, onlara «sinfi düşmən» damğası vurub Sibirə sürgün edir və güllələyirdilər. Bu dövrdə yüzlərlə din xadimi amansızlıqla qətlə yetirildi, canlarını qurtaranlar vətənin hüdudlarından xaricdə yaşamağa məcbur oldular (21, 193-194).

Sosialist inqilabından sonra ölkədə dini qurumların mülkiyyətinin və əmlakının müsadirəsi nəticəsində həmin təşkilatların və din xadimlərinin maddi vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Məscid, kilsə və ruhanilər dövlətin maddi yardımından tamamilə məhrum edildiklərinə görə, yalnız dindarların yardımı ilə dolanmalı oldular, çünki dinin dövlətdən ayrıldığını elan edən Dekretdə bildirilir ki, din və müvafiq təşkilatlar dövlətin yardımına ümid bəsləyə bilməzlər. Onların vəsaiti dindarların verdiyi könüllü nəzir-niyazdan və vətəndaşların sifarişi ilə dini ayinlərin icra olunmasına görə aldıkları haqdan ibarətdir. Dindarların könüllü yardımı və ayinlərin

icrası üçün verilən vəsait isə dini təşkilatların və ruhanilərin maddi tələbatını tamamilə ödəyə bilmirdi.

Dövrün daha bir bəlası maddi-mədəni abidələrin dinsizlik pərdəsi altında talan edilməsi oldu; məbədlər, məscidlər «sinfi düşmən yuvası» elan edilərək bağlanır, yaxud anbar və muzeylərə çevrilirdi.

İyirminci əsrin əvvəllərində, inqilab ərəfəsində Qafqazda 2000-ə yaxın məscid və ziyarətgah olduğu halda, 1980-ci illərdə burada, təqribən, 25 məscid və bir neçə müqəddəs ocaq fəaliyyət göstərirdi. Ən ağır və acı itkilərdən biri isə 1936-cı ildə yol salınması bəhanəsi ilə IX əsrin möhtəşəm abidəsinin – Bibiheybət məscidinin dağıdılması oldu (38, 157).

Belə mülahizələr söylənilirdi ki, sözügedən Dekret bütün dinlərə qarşı yönəlsə də, sovet hakimiyyətinin ilk illərində əsas etibarilə pravoslavlığı hədəf seçmişdi. Kommunistlərin müsəlmanlara qarşı siyasəti bir qədər fərqli məcrada inkişaf edirdi. Kommunistlər üçün müsəlmanları özlərinə tabe etmək, ümumi dil tapmaq, daxili düşmənlərlə mübarizədə bu qüvvəni öz müttəfiqinə çevirmək daha vacib idi. Bir faktı vurğulamaq vacibdir ki, həmin dövrdə təkcə Rusiyada 30 milyona yaxın müsəlman yaşayır və onların kommunistlərə qarşı çıxması Sovet Rusiyasının süqutuna gətirə bilərdi. Bu siyasət təkcə Rusiya daxilindəki məsələlər üçün yox, daha çox strateji məqsədlərin – inqilabın Şərqdə yayılmasından ötrü həyata keçirilirdi (39, 131).

Kommunistlər 1917-ci il noyabrın 20-də V.İ.Lenin və görkəmli tatar sosialisti Mullanur Vahitovun imzaladığı «Rusiya və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə» ünvanlanan müraciət yaydılar. Müraciət sovet hakimiyyətinin İslama münasibətinə dair siyasətinin

əsas prinsiplərini tam ifadə edirdi: «Bundan sonra sizin etiqad və adətləriniz, milli və mədəni təsisatlarınız azad və toxunulmaz elan edilir. Öz milli həyatınızı sərbəst və maneəsiz qurun».

1918-ci ilin yanvarında müsəlman işləri üzrə Mərkəzi Komissarlıq, yaxud qısaca «Muskom» yaradıldı və bu təşkilat kommunistlərin mənafeyi naminə müsəlmanları səfərbər edən, eyni zamanda, onlara nəzarəti həyata keçirən əsas orqan oldu.

«Muskom»un əsas heyətini M.Vahitov və onun köməkçisi, o dövrün nüfuzlu müsəlman siyasətçisi və publisisti Mirsəid Sultan-Qaliyevin başçılığı ilə Rusiyanın keçmiş pantürkçüləri və panislamçıları təşkil edirdi. Bu fakt özlüyündə çox maraqlı nümunə idi.

«Muskom»un fəaliyyət dairəsinin əhəmiyyətliliyini sübut edən məqamlardan biri də onun əməkdaşları tərəfindən 1918-ci ilin sentyabrında hazırlanan təlimat məktubunun dərhal Rusiyanın Milli İşlər üzrə Xalq Komissarlığı vasitəsilə ölkənin hər yerinə göndərilməsi oldu. Bu məktubda məscidlərdə, öz evlərində və ya hər hansı başqa bir yerdə müsəlman dini təliminin əsaslarının öyrədilməsinə görə din xadimlərinə qarşı repressiyanın tətbiq edildiyi, vətəndaşların könüllü ianələri hesabına saxlanılan din məktəblərinin bağlanması qadağan olunurdu.

Müsəlman dünyası ilə yaxınlaşmaq üçün bir sıra işlər həyata keçirildi. Çar hakimiyyət orqanları tərəfindən XIX əsrin sonunda Sankt-Peterburqa aparılmış nadir «Osman Quranı»nın nüsxəsi, bəzi tarixi abidələr və ibadət tikililəri 1917-ci ilin dekabrında Türkünstan müsəlmanlarına geri qaytarıldı. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, imperializmə qarşı mübarizədə kommunistlər müsəlmanları böyük

ehtiyat qüvvəsi hesab edirdilər. Eyni zamanda, müsəlman Şərqi dünyaya inqilabının başlıca ocağı olacağı də təkzibedilməz faktlardan idi.

Kommunistlərdə xüsusi ovqat yaradan səbəblərdən biri də Azərbaycanın işğal edilməsi faktı oldu. Ölkədə sovet hakimiyyətinin qurulması Yaxın Şərqdə kommunizmin yayılması üçün çox mühüm addım - «İran, ərəb ölkələri və Türkiyə üçün inqilab məşəli» idi.

Hakimiyyəti asanlıqla ələ alan kommunistlər, ilk növbədə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını dəstəkləməyən müsəlman ruhani nümayəndələrini Məşixətdən çıxarmağa cəhd göstərdilər. İstəklərinə nail olduqdan sonra, 1920-ci il may ayının əvvəllərində, ümumiyyətlə, ruhaniliyin bu orqanını buraxdılar. Sözügedən qurum 1917-ci ilin iyulunda yaranan və mərkəzi Ufa şəhərində yerləşən Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe edildi (39, 133).

Səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də bu oldu ki, Sovet Hökumətinin din xadimlərinin mövqeyini sarsıtmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirləri dindarlar qəzəblə qarşıladılar. Onlar sosializm quruculuğuna mane olmağa, insanları quruluş əleyhinə mübarizəyə çağırmağa başlamışdılar. Gəncə və Qarabağda 1920-ci ilin mayında sovet hakimiyyəti əleyhinə baş vermiş qiyamlarda bir çox din xadimi fəal iştirak etdi. Sentyabr ayında üsyan xüsusi amansızlıqla yatırılma da, vəziyyət sabitləşmədi və Zaqatala rayonunda din xadimi Hafiz Əfəndiyevin rəhbərliyi ilə 1 000 nəfərə yaxın insan mücadiləyə qalxdı. Üsyan qəddarlıqla yatırılma da, Azərbaycanda siyasi vəziyyət kifayət qədər mürəkkəb olaraq qalırdı.

1922-ci ilin 10 avqustunda və 1923-cü ilin 18-19 oktyabrında Qubadlı qəzasında din xadimləri Hacı Qasım bəy Çələbi oğlu və Qazi Bəxti Əfəndinin başçılığı ilə qiyam baş verdi. Eyni ildə Qubadlıda

Molla Bəhlulun dəstəsi yenidən silahlı üsyan təşkil etdi. Onlar hakimiyyətə qarşı nifrətdolu çıxışları ilə dindarları Sovet Hökumətinə qarşı qaldırmağa, cihad elan etməyə cəhd göstərdilər. Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı mübarizə geniş intişar taparaq, Gəncə, Zaqatala, Şəki, Şamaxı və Quba qəzalarından da din xadimlərini əhatə etdi (10, 66).

Zəmanənin ziddiyyətli təzadlarına rəğmən, 1920-ci il sentyabrın əvvəlində Bakıda Şərq Xalqlarının Birinci Qurultayı keçirildi. Konfransda əksəriyyəti Türkiyə və İrandan olan 37 ölkədən 1 891 nümayəndə iştirak edirdi. Sovet hakimiyyəti bu qurultaydan siyasi məqsədləri üçün istifadə etməkdə çox maraqlı idi və müəyyən mənada məqsədinə nail oldu. Belə ki, müsəlman nümayəndələri özlərinin düçar olduqları bəlalərin səbəbini Qərb imperializmində görür, onun ünvanına tənqidi fikirlər söyləyir, kütlənin diqqətini bu istiqamətə yönəldirdilər.

Qərb dövlətləri, xüsusilə Böyük Britaniya Şərqdə müstəmləkə siyasəti həyata keçirirdi. Türkiyə, İran, Əfqanıstan və Hindistanda əhali ingilislərə qarşı mübarizəyə qalxmışdı. Şərq xalqlarının bu vəziyyətinə bələd olan sovet hakimiyyəti əlinə düşən bu fürsətdən yararlanmağa çalışdı. Qurultaya Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaz xalqları, Krım, Başqırdıstan, Kalmık Respublikası, Türküstan, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Çin və Hindistanın nümayəndələri qatıldılar. Tədbirə, həmçinin Böyük Britaniya, ABŞ, Macarıstan, Polşa, Yunanıstan, Rumıniya, Yaponiya, Avstriya və digər ölkələrdən nümayəndələr dəvət edilsələr də, əsas iştirakçılar müsəlmanlar idilər (25, 19). Rusiya Kommunist Partiyasının görkəmli nümayəndəsi K.Zinovyev qurultaya sədrlik edirdi; o, Şərq xalqlarını imperializmə qarşı mübarizəyə səslədi.

Qurultayda İslamın birinci düşməninin yüz milyonlarla müsəlmanı əsarət altında saxlayan İngiltərə olduğu, onların azadlığa çıxması üçün həmin ölkələrin Sovet İttifaqı ilə birliyinin vacibliyi, müsəlman həmrəyliyi naminə bütün müsəlmanların din qardaşlarını azad etməkdə Sovetlərə kömək etməli olduqları bildirildi. Bolşeviklər bu işdə dindarlardan, xüsusilə din xadimlərindən öz məqsədləri üçün geniş istifadə etməyə başladılar. Bu məqsədlə 1923-cü il avqustun 17-də «Şərqi şəfəqi» qəzetində İngiltərənin müsəlman Şərqiindəki müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı yönəlmiş «Azərbaycan ruhaniliyinin çağırışı» yazısı dərc edildi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda ziddiyyətli vəziyyət hökm sürürdü. Bir tərəfdən, Azərbaycanın bəzi rayonlarında, xüsusilə Şimal bölgəsində kommunistlərin hakimiyyətinə qarşı çıxışlar baş verir, digər tərəfdən isə müsəlmanların qurultayında və digər tədbirlərində kommunistlər din xadimləri ilə bir yerdə oturur, dinin azad olduğunu bəyan edirdilər.

Kommunistlərin təbliğatında şəriətin və kommunizmin tam uyğun gəldiyi, hətta bir-birini tamamladığı iddia olunurdu. Bütün bunlar imperiyanın bir çox ərazilərində ruhanilərin böyük hissəsinin mövqeyinə təsir göstərmişdi, hətta onların bəziləri irəli gedərək, «Sovet hakimiyyəti və şəriət uğrunda» şüarını irəli sürürdü.

1921-ci ildə Milli məsələlər üzrə Xalq komissarı İ.Stalinin dəstəklədiyi «qırmızı şəriətçilər» hərəkatı yaradıldı. Nəticədə, Tatarıstan, Mərkəzi Asiya və Şimali Qafqazda şəriət məhkəmələri bərpa edildi, əvvəllər müsadirə olunmuş əmlak və vəqflər məscidlərə, mədrəsələrə geri qaytarıldı (39, 135).

Həmin dövrdə təbəddülatlı zəmanənin nəticəsi olaraq, müsəlman

ölkələrində mitinqlər keçirilir, Sovetlərlə həmrəylik şüarları səsləndirilir, sovet mətbuatı bu hadisələri geniş işıqlandırır. Bu təbliğat işində azərbaycanlı dindarlar xüsusi fəallıq göstərirdilər. Sadələvh müsəlmanlar bolşeviklərin İslama iman gətirənləri müdafiə etməsinə, onları dəstəkləməsinə inanır, onların vədini həqiqət kimi başa düşürdülər. Müsəlmanların çıxışlarında bu, özünü aydın bürüzə verirdi: «Biz müsəlmanlar belə şəraitdə bütün qüvvə və bacarığımızı Sovet Federasiyasının möhkəmlənməsinə sərf etməli, ölkənin müdafiəsi üçün canımızdan keçməyə hazır olmalıyıq. Biz azərbaycanlılar sovet Vətəninin – Azərbaycanın qüvvətlənməsi naminə çalışmalıyıq».

Sovetlərin müdafiəsi məqsədilə çağırılan antiimperialist mitinq və yığıncaqlarda Azərbaycanın tanınmış din xadimlərindən Şeyxülislam Molla Ağa Əlizadə, Mir Məhəmməd Kərim, Mir Cavad, Molla Abdul Rauf, Molla Məlikzadə, Ziyaəddin Mehdi Əlizadə və başqaları fəal iştirak edirdilər (25, 20).

Ölkənin digər qanadını təşkil edən müxalif əhval-ruhiyyəli din xadimlərinin xeyli hissəsi kommunistlərə qarşı açıq-aşkar düşmən münasibəti ilə seçilirdilər. Bunu nəzərə alan hakimiyyət orqanları 1922-ci ildə Xalq Komissarlığının Milli Məsələlər üzrə İdarəsi vasitəsilə müsəlman əhali arasında din əleyhinə təbliğatı gücləndirmək və onun daha dolğun nəticələr əldə etməsi üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. Müsəlman əhali ateizm təbliğatı ideyalarını qəbul etmək və bu ideyalara uyğunluq baxımından dərəcələrə ayrıldı və sözügedən məsələdə müsəlman xalqlarının inkişaf səviyyəsi nəzərə alındı.

AK(b)P 1923-cü il sentyabrın 29-da yuxarı orqanların göstərişlərini rəhbər tutaraq, azərbaycanlılar arasında din əleyhinə

geniş təbliğata başlamaq üçün tədbirlər planı işləyib hazırladı. Bu plana əsasən, şiələr və sünnilər arasında ziddiyyətlər gücləndirilməli və loyal müsəlman dini liderlər kommunistlərin tərəfinə çəkilməli idi. Bununla əlaqədar olaraq, hətta «qırmızı mollalar ordusu» yaradıldı. Bu plan MK tərəfindən bəyənilməli və həyata keçirilməsi tövsiyə olundu. Elə həmin ilin oktyabr ayının əvvəllərində AK(b)P MK katibliyinin müşavirəsində Respublika Xalq Komissarlığına din əleyhinə təbliğati gücləndirmək lazım bilindi.

AK(b)P Siyasi Bürosunun 1924-cü il yanvarın 8-də keçirilmiş iclasında din əleyhinə təbliğatın gücləndirilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə edilərək, Din əleyhinə komissiya yaradıldı. Komissiyanın tərkibinə R.Axundov, Çagin və İ.Kasparov da daxil edildilər. Həmin ilin mayın 19-da komissiyanın iclası keçirildi, «məscidlərdə birinci dərəcəli sovet məktəblərini bitirmiş uşaqlara şəriət dərslərinin tədrisi» məsələsi müzakirə olundu və çıxışçılar şəriət dərslərinin keçirilməsinin əleyhinə danışıdılar. İclasın qərarında Azərbaycan SSR-də buraxılmış səhvlərin, yol verilmiş çatışmazlıqların Rusiyada və digər yerlərdə yayılmaması üçün tədbirlər görülməsi tövsiyə olunurdu (25, 28).

Görülən tədbirlərin davamı olaraq, 1924-cü ilin əvvəllərində Bakıda əhalini dinin zərərlərindən qorumaq üçün «Allahsızlar Cəmiyyəti» yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə bu cəmiyyətin kənd yerlərində şöbələri fəaliyyətə başladı, müntəzəm olaraq mühazirə və kurslar təşkil edildi.

SSR MİK və XKS 1924-cü ilin iyununda məhərrəmlik mərasimlərinin keçirilməsini qadağan edən xüsusi göstəriş verdi. Sonrakı dövrlərdə bir çox ibadət ocaqları, dini abidələr, o cümlədən,

Bakıdakı Aleksandr Nevski kilsəsi dağıdıldı, din xadimlərinə, dini adət-ənənələrə qarşı zorakı tədbirlər görülməyə başlandı (20, 296).

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə K(b)P MK-nin ateizm təbliğatında İslam dininə qarşı mübarizə əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir və xüsusi nəzarətdə saxlanılırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə belə təsəvvür yaranmışdı ki, quruluşa təhlükə törədən yalnız İslam dinidir, xristian dini, yaxud da Sovetlər ölkəsində olan başqa dinlər bu hakimiyyətə o qədər də qorxu yaratmır (11, 38).

Bütün bunlara baxmayaraq, məscidlərdə təbliğat aparılır və dini təşkilatlar hələ də öz mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Paytaxt və Bakı qəzasında 1927-ci ildə 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi. Onların fəaliyyəti əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli zəifləmişdi. Məscidlərdən bəziləri dini bayram və ya mərasim günləri, bəzisi isə yalnız cümə günləri işləyirdi. Məscidlərin, təxminən, yarısı dindarlara gündəlik xidmət göstərirdi. Dini ocaqlarda həyat tənəzzülə uğrayırdı. Din xadimləri bunu duyur, məscidlərdə aparılan təbliğatı gücləndirərək, onun formalarını dəyişmək yolu ilə fəaliyyətlərini canlandırmağa çalışırdılar.

Gərgin proseslərin baş verdiyi bu mərhələnin sonunda dini təşkilatların və bu qurumların nümayəndələrinin mövqeyində ciddi dəyişikliklər yarandı. Onlar, artıq sovet quruluşuna qarşı fitvalarla çıxış etmir, dindarların psixologiyasında baş vermiş dəyişikliyi nəzərə alaraq, yeni hakimiyyəti lənətləmir, əksinə, «Hər bir hakimiyyət Allahındır», – deyərək, sovet hakimiyyətinə öz loyallıq münasibətini bildirirdilər. Bakının məşhur din xadimlərindən sayılan Mir İslam Mir Yunis oğlu 1928-ci ildə «Hacı Pirverdi» məscidində Qurban bayramı münasibətilə moizəsində demişdi: «Ay camaat, Allah-

Taala öz nöqərlərinə buyurmuşdur ki, qismətdən artıq yemək olmaz, qismətinizə qail olun, bizim də qismətimizə Şura hökuməti çıxıb, Allahımıza şükür edib, hökumətimizə qulluq göstərmək bizim borcumuzdur» (10, 73).

...İllər ötdükcə, cəmiyyətin ictimai-siyasi-sosial həyatında İslamın roluna münasibətdə dəyişikliklər baş verirdi. Müsəlman Şərqiində inqilabın yayılması ilə bağlı ümidlər zəiflədi. SSRİ-nin müsəlman Şərqiindəki əsas müttəfiqi hesab olunan Türkiyədə baş verən proseslər bölgədə dinlə bağlı həyata keçirilən siyasətə ciddi təsir etdi. Hakimiyyətdə olan Mustafa Kamal Atatürk İslamı Osmanlı İmperiyasının geridə qalmasının əsas səbəbi kimi görərək dinə müharibə elan etdi.

Türkiyə Respublikasının 1923-cü il oktyabrın 29-da yaradılması, xilafətin isə 1924-cü il martın 3-də ləğvi elan edildi. Bundan sonra bütün müsəlman dünyası birlikdən məhrum oldu, ardınca dinə qarşı sərt mübarizəyə başlandı.

Belə ki, 1923-cü ildə Dəyanət İşləri Başqanlığı yaradıldı, şəriət məhkəmələri ləğv edildi, din dövlətdən ayrıldı, ərəb əlifbası latın əlifbasına dəyişdirildi. Bütün bunlar sovet hakimiyyətinin İslam və müsəlmanlara qarşı münasibətinə öz təsirini göstərdi. Türkiyədəki proseslərlə sıx bağlı olan Azərbaycanda İslama hücumlar artdı.

Qeyd edək ki, sovet hakimiyyətinin zor gücünə qurulması və sovet adamlarının həyat tərzinin kökündən dəyişməsi, habelə din əleyhinə aparılan inzibati-ateist tədbirlər nəticəsində ibadət yerlərinin, ruhanilərin mövqeyi və hörməti əsaslı şəkildə sarsındıldı. Dindən uzaqlaşdırılanların sayı sürətlə artır, məscid və kilsələr tədricən bağlanırdı. Bu qədər repressiyanın davamlı şəkildə tətbiq olunmasına

rəğmən, 1925-1926-cı illərdə Azərbaycan SSR-də hələ 1700-dək məscid mövcud idi. Təkcə paytaxt və Bakı qəzasında 120-dən artıq məscid fəaliyyət göstərirdi (37, 172).

Azərbaycanın Sovet Rusiyasına ilhaqından sonra, məscidlərin və ruhanilərin mükəmməl təşkilat quruluşu, ümumi struktur sistemi yox idi; onlar formal olaraq Ufa şəhərindəki Ümumrusiya Müsəlmanları Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe idilər. Bu təşkilatla əlaqə isə çox zəif və səthi xarakter daşıyırdı.

Qeyd edək ki, bu dövrdə Azərbaycan SSR-də ruhanilərin kortəbii fəaliyyət göstərdiyini də demək yanlışlıq olardı. Belə ki, Bakı məscidlərinin axundları, imam-xətiblər və nüfuzlu din xadimləri Bakının Təzəpir, yaxud «Hacı Pirverdi» məscidinə, Axund Şeyx Qəni Molla Abdullaoglu, Molla Murad Axundov və başqa nüfuzlu din xadimlərinin mənzillərinə toplaşar, burada ictimai-siyasi həyata öz münasibətlərini bildirər və digər məsələləri müzakirə edərdilər.

Dini fəaliyyət sahəsində həyata keçirilən sərt siyasətlə yanaşı, həmin dövrdə nəşr olunan ədəbiyyat və mətbu orqanlarda vətəndaşların istədikləri dinə etiqad göstərmək, inancını dəyişmək, dini birləşmələrdə iştirak etmək, kilsəyə, məscidə, ibadət evlərinə getmək hüququnun olduğu, o cümlədən, sovet qanunlarının dindarların etiqad məsələsinə toxunmasına icazə vermədiyi vurğulanırdı (5, 143).

1928-ci ilin sonunda Azərbaycanda dinə qarşı mübarizənin yeni mərhələsi başladı. Məscidlərin fəaliyyətinin dayandırılması və dağıdılması dönməz və irimiqyaslı xarakter aldı. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin iclasında «Kəndlilərə mədəni ehtiyacları üçün verilmiş məscidlər haqqında» məsələyə baxıldı, nəticədə, bir sıra məscid, kilsə və sinaqoq klublara

və digər mədəni-maarif müəssisələrinə çevrildi. Müxtəlif müəssisələrə məscidlərdən minbərləri çıxarmaq, məscid və mədrəsələri boşaltmaq, bağlamaq və din xadimlərini təqib etmək göstərişi verildi. Quran zərərli kitab kimi qadağan edildi, məscidlər dağıdıldı, yaxud anbara, kitabxanaya, muzeyə çevrildi. Təkcə Quba qəzasında iyirmi iki gün ərzində 18 məscid mədəni-maarif binasına çevrildi. Lənkəran qəzasında isə yüzlərlə məscid dağıdılaraq, tikinti materialı kimi inzibati binaların inşasında istifadə olundu. Azərbaycan SSR-də 1929-cu ildə VII ümum-Azərbaycan Sovetlər qurultayı ilə bağlı keçirilən seçki kampaniyası dövründə 400 məscid bağlandı (39, 140).

Ümumiyyətlə, 1929-cu ili SSRİ-nin İslam üzərinə genişmiqyaslı hücumunun başlanğıcı hesab etmək mümkündür. ÜİK(b)P MK katibi L.Kaqanoviç 1929-cu ilin fevralında SSRİ-nin bütün bölgələrinə partiyanın «Din əleyhinə işin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında» məktub göndərdi. Bu sənəd dini məsələlərin güc vasitəsilə həll edilməsini, dini qurumlara və din xadimlərinə qarşı repressiyaları artırırdı. Bir ay sonra – 1929-cu il aprelin 8-də SSRİ hökuməti «Dini birliklər haqqında» Qanun qəbul etdi. Bu sənəd 1990-cı ilə – SSRİ-nin dağılmasına qədər qüvvədə qaldı. Qanunda dəqiq göstərilirdi ki, «Dini cəmiyyətlər dindarların, əsasən, ibadət yerlərinin hüdudlarında dini tələbatlarının ödənilməsindən başqa hər hansı başqa fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malik deyil» və dini birlikləri cəmiyyət həyatının bütün sahələrindən «çıxarmaq» lazımdır.

Belə hüquqi əsası bəhanə gətirən kommunistlər repressiyanın yeni dalğasına başlayıb, Azərbaycanda dini qurumlara qarşı total hücumu keçdilər. Bu dəfə hədəf kimi, əsas zərbə məscidlərə yönəlmişdi. Azərbaycanda 1917-ci ildə 3000-ə qədər məscid var

idi. Ölkədə 1927-ci ilin başlanğıcına qədər 1700-ə qədər məscid qalmışdı ki, onların 120-dən çoxu Bakıda və onun ətrafında yerləşirdi. Azərbaycanda 1929-cu ildə eyni vaxtda 400 məscid bağlanmışdı; 1933-cü ilə kimi bütün respublikada, acınacaqlı da olsa, artıq cəmi 17 məscid qalmışdı. Onlardan 11-i şiə, 2-si sünni və 4-ü şiə və sünnilərin növbə ilə namaz qıldıkları məscidlər idi.

Repressiyaların tüğyan etdiyi bu dövrdə SSRİ-də din xadimlərinə qarşı kütləvi terror əhalinin güclü narazılığına gətirdi və hakimiyyət orqanları din əleyhinə kampaniyanı müvəqqəti dayandırmağa məcbur oldular.

Acınacaqlı bir fakt kimi, 1937-ci ildə terror və «dini qalıqlara qarşı mübarizə» dalğasının yenidən baş qaldırdığını, 1937-1938-ci illərdə 120 minə yaxın insanın repressiyaya uğradığını göstərməliyik.

Azərbaycan əhalisi həmin dövr siyahıyaalınmasına görə 3,2 milyon təşkil edirdi. Əhalinin sayına nisbətdə, repressiyaya məruz qalanların rəqəm göstəricisi hədsiz dərəcədə böyük idi. Kədərli fakt da bundan ibarət idi ki, repressiyaya uğrayanların böyük hissəsini ziyalı və ruhanilərin təhsilli nümayəndələri, yəni millətin intellektual potensialı təşkil edirdi.

Ənənəvi repressiya kampaniyası çərçivəsində hədəf zərbəsi təkcə İslamın nüfuzlu nümayəndələri deyil, eyni zamanda, 1930-cu illərin sonuna qədər Azərbaycanda bəhailik və nəqşbəndilik kimi çoxlu sayda təriqət və icma nümayəndələri praktiki olaraq məhvə məhkum oldular (39, 141).

Respublikada 1929-1937-ci illərdə bağlanmış məscidlərin əksəriyyətindən məktəb, klub və ya anbar kimi istifadə edilirdi. Otuzuncu illərin sonlarında Azərbaycan SSR-də ancaq 20 məscid

formal olaraq fəaliyyət göstərirdi, onların bəziləri müharibədənsonrakı illərdə də açıq idi. Bakıda Bibiheybət məscidi 1934-cü ilin sentyabr ayında partladıldı; Əmircanda Murtuza Muxtarov, Bakıda Əjdərbəy, İçərişəhərdə Cümə məscidləri bağlanmış, Suraxanı Atəşgah məbədi isə tam baxımsız vəziyyətə salınmışdı.

Azərbaycan SSR-də 1934-1938-ci illərdə ümumilikdə 27 458 nəfər repressiyaya məruz qalmışdı ki, onlar arasında din xadimləri kifayət qədər idi. Repressiyaya məruz qalanlar arasında Nargin adasında qətlə yetirilən «Qurani-Kərim»i Azərbaycan dilinə ilk tərcümə edənlərdən biri – 83 yaşlı Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərimağa da var idi (37, 170).

Din nümayəndələrinin hədəf kimi götürülməsinin səbəblərindən başlıcası, onların sovet hakimiyyətinin ilk illərində marksizm-leninizm ideyalarının yayılmasına əngəl yaradıb, sosializmə qarşı barışmaz mövqe nümayiş etdirmələri idi. Bəzi müsəlman ruhanilərinin mövqeyi Oktyabr çevrilişi, habelə Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi dövründə özünü əyani şəkildə büruzə verirdi.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Gəncə və Zaqatalada hakimiyyət əleyhinə baş qaldırmış qiyamlarda çoxlu din nümayəndəsi fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan SSR-də yüksəkrütbəli ruhanilərin əksəriyyəti əksinqilabçı partiya olan «İttihad» Partiyasının üzvü olmuş, sovet hakimiyyətini devirmək üçün əksinqilabi qiyamlarda yüksək nüfuz sahibinə çevrilmişdilər. Qubadlı qəzasında 1922-ci ilin 10-17 avqustunda və 1923-cü ilin 18-19 oktyabrında baş vermiş əksinqilabi qiyamların başçıları ruhanilər - Hacı Qasım bəy Çələbioğlu və sabiq Qazı Bəxti Əfəndi olmuşlar.

Hakimiyyətin zor gücünə bərqərar olması və sovet adamlarının

həyat tərzinin kökündən dəyişilməsi, habelə din əleyhinə aparılan inzibati-ateist tədbirlər nəticəsində dini ibadət yerlərinin, ruhanilərin mövqeyi və hörməti əsaslı şəkildə sarsıdılmışdı. Dindən uzaqlaşdırılanların sayı sürətlə artır, məscid və kilsələr tədricən bağlanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın qəsb edilməsindən sonra, məscidlərin və ruhanilərin mükəmməl təşkilat quruluşu və ümumi struktur sistemi yox idi və onlar formal olaraq Ufa şəhərindəki Ümumrusiya Müsəlmanları Mərkəzi Ruhani İdarəsinə tabe idilər ki, bu təşkilatla əlaqə çox zəif və səthi xarakter daşıyırdı.

Almaniyanın 1941-ci ildə Sovet İttifaqına hücumundan sonra sovet rejiminin səmavi dinlərə, o cümlədən, İslam dininə münasibətində müəyyən yumşalma hiss olunmağa başlandı. SSRİ-yə müdaxilə edən alman qoşunları Şimali Qafqazı işğal edərkən İslam dininə qarşı xoş mərəm nümayiş etdirirdilər. Hətta alman generallarından bəziləri Şimali Qafqazın işğal altında olan ərazilərinə gələrək nümayişkaranə şəkildə İslam dinini qəbul etdiyini bəyan edir və camaatın gözü qarşısında məscidlərdə namaz qılırdılar (7, 13).

Eyni zamanda, İosif Stalin müharibənin tezliklə qələbə ilə bitəcəyini, SSRİ-nin dünyadan təcrid olunmuş şəkildə varlığını qoruyub saxlaya bilməyəcəyini anlayırdı. Müharibədən sonra dünyada hegemon dövlətlərdən biri kimi qəbul olunmaqla yanaşı, həm də ideal siyasi sistem kimi nüfuz qazanmalı idi. İkinci cəbhənin açılması və müharibədən sonra Qərbə inteqrasiya üçün müəyyən islahatların həyata keçirilməsi vacib idi.

Bu reallıqları nəzərə alan sovet rəhbərliyi 1920-1930-cu illərdə

İslam dininə qarşı həyata keçirdiyi sərt siyasətdən imtina edərək, əhalini ümumi düşməyə qarşı səfərbər etmək üçün ruhanilərin köməyindən yararlanmağı qərara aldı. O dövrdə Ufa şəhərindəki Mərkəzi Müsəlman Ruhani İdarəsi SSRİ ərazisində fəaliyyət göstərən müsəlman dini qurumlarının və ruhanilərin fəaliyyətinə nəzarət və rəhbərlik etmək iqtidarında deyildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1943-1944-cü illərdə müvafiq qərarı ilə SSRİ-dəki müsəlman qurumlarına və ruhanilərə əməli rəhbərlik etmək üçün aşağıdakı müstəqil müsəlman ruhani idarələri yaradıldı:

1. SSRİ-nin Avropa hissəsi və Sibir müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Ufa şəhərində).
2. Orta Asiya və Qazaxıstan müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Daşkənd şəhərində).
3. Cənubi Qafqaz Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Bakı şəhərində).
4. Şimali Qafqaz və Dağıstan Müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi (Mahaçqala şəhərində).

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi (ZMRİ) SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 14 aprel 1944-cü il tarixli 17 nömrəli qərarı ilə yaradıldı. Qurumun təsis olunmasında əsas məqsəd Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-də yaşayan müsəlmanlara və onların məscidlərinə dini rəhbərlik etmək idi. Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayı 1944-cü ilin may ayının 25-28-də keçirildi, Axund Ağa Əlizadə Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçilərək ona «Şeyxülislam» dini rütbəsi verildi.

Bir-birindən asılı olmayan həmin müsəlman dini mərkəzləri əhatə etdikləri ərazidə dini təşkilatların və ruhanilərin fəaliyyətini istiqamətləndirməyə başladılar. Yeni yaradılmış ruhani idarələrinin

rəhbərləri sovet hakimiyyətinə loyol münasibət bəsləsələr də, öz dövrlərinin görkəmli din xadimləri olmuş, mövcud şəraitdən maksimum yararlanmağa cəhd edən müdrik ruhanilər idilər; məsələn: ZMRİ-nin ilk sədri Axund Ağa Əlizadə 1944-cü ilin iyun ayının 1-də Bakıdakı Təzəpir məscidində birinci moizəsində dindarları Sovet Hökumətinə hörmət bəsləməyə, dövlətin bütün qanunlarına riayət etməyə və beləliklə də «dini hiyf etməyə» çağırırdı.

Hərbi təcavüz və işğaldan əvvəl təkcə Azərbaycan SSR-də 3 minədək, 1927-ci ildə isə 1 669 məscid fəaliyyət göstərdiyi halda, 1944-cü ildə ZMRİ-nin səlahiyyət dairəsində cəmi 22 məscid və bir ədəd müqəddəs yer (Göy imam - Gəncə İmamzadəsi), habelə 70-dək din xadimi qeydə alınmışdı. Yalnız 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonrakı illərdə dindarların Həcc ziyarətinə getmələrinə icazə verilmişdi (37, 176).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Çar hökuməti 1823-cü ildə Cənubi Qafqazda şiə müsəlmanlarının şeyxülislamı, 1832-ci ildə isə sünni müsəlmanlarının müftisi vəzifəsini təsis etmiş və 1872-ci ildə bunların nəzdində iki müstəqil – sünni və şiə ruhani idarələri yaratmışdı.

1944-cü ilin mayında təsis edilən ZMRİ ölkəmizin müsəlman əhalisi arasında dini cərəyan ayrı-seçkiliyinə son qoyulduğunu nəzərə alıb, hər iki cərəyana mənsub məscidlərə dini rəhbərliyin birgə həyata keçirilməsi və vahid idarədə birləşməsi qərarına gəldi.

Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan SSR-də müsəlmanların şiə və sünni təriqətlərinə mənsubluğu üzrə say nisbəti nəzərə alınaraq, ZMRİ Heyətinin 7 üzvündən 4-nün şiə, 3-nün isə sünni nümayəndəsi olduğu məqsədəuyğun hesab edildi. İdarənin sədri vəzifəsini çoxluq təşkil edən şiə nümayəndəsi tutdu və ona «şeyxülislam», sünnilərin

nümayəndəsi isə ruhani idarəsi sədrinin müavini vəzifəsinə təyin edildi və ona da «müfti» rütbəsi verildi.

Yuxarıda adları çəkilən dörd böyük ruhani idarəsi keçmiş SSRİ məkanında yaradılsa da, hökumət strukturu olmadıqlarından, dövlətin siyasətinə qarışmağa səlahiyyətləri yetmirdi. Dini təşkilatların dövlət orqanlarına nüfuz edə bilməsi üçün bu iki qurum arasında münasibətləri tənzimləməyə xüsusi ehtiyac yarandığından, sözügedən sahədə əməli islahatların tətbiqi qaçılmaz idi. Dini mərasimlərdə ayinlərin icrası zamanı sovet qanunvericiliyinin müddəalarına əməl etmək zərurəti bu işlə məşğul olan dövlət orqanlarının yaradılmasını labüd edirdi. Beləliklə, 1943-cü ildə SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Rus-Pravoslav Kilsəsi İşləri üzrə Şura, 1944-cü ilin mayın 19-da isə SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 572 nömrəli Qərarı ilə digər regionlarda başqa dinləri əhatə edən Dini İşlər üzrə Şura təsis edildi.

SSRİ Hökuməti yanında təsis edilmiş dini işlər şuralarının səlahiyyətinə müttəfiq respublika, muxtar respublika və vilayətlərdə dini duruma və dindarlara nəzarət vəzifəsini təmin etmək daxil idi. Sözügedən şuranın alternativivi Azərbaycan SSR-də müvəkkil qismində 1944-cü il iyulun 9-da təşkil edildi və Bəybala Şahbazbəyov Dini İşlər Şurasının Azərbaycan SSR üzrə ilk nümayəndəsi təyin edildi.

1945-ci ilin mart ayında qəbul edilən sənədə əsasən, dini təşkilat və cəmiyyətlərin məhdud çərçivədə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmasına, banklarda öz hesablarını açmasına, bir sıra köhnə məscidlərin yenidən fəaliyyətə başlamasına, dindar insanların müqəddəs yerlərə – Məkkə və Mədinə şəhərlərinə ziyarətə getməsinə icazə verilirdi (39, 144).

Din sahəsində ard-arda müsbət tədbirlərdən sonra, yenidən – 1950-ci illərdən başlayaraq, növbəti təzyiqlə mərhələsinə rəvac verildi. Bu, əsasən, N.S.Xuruşşovun hakimiyyətə gəlişindən sonra cərəyan etdi. O, tezliklə sosializm, ardından isə kommunizm cəmiyyətinin yaradılması kursunu elan etmişdi; eyni zamanda, ruslaşdırma siyasəti həyata keçirirdi. Kommunist ideoloqları bu fikri bununla əsaslandırirdilər ki, sosializm və kommunizm cəmiyyəti qurulduqca, SSRİ-də din yox olub gedəcəkdir.

1954-cü il iyunun 7-də Sov.İKP MK «Elmi ateist təbliğatda böyük çatışmazlıqlar və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında» Qərar qəbul etdi. Sənəddə qeyd olunurdu ki, «Kilsə və müxtəlif dini təriqətlər öz fəaliyyətini xeyli dərəcədə canlandıraraq, müasir şəraitə çevikliklə uyğunlaşır və ciddi-cəhdlə dini ideologiyaları əhalinin geridəqalmış təbəqəsi arasında yayırlar».

Xalq arasında ateizm təbliğatını gücləndirmək məqsədilə tədbirlər planı hazırlandı. Yeni məscidlərin açılmasına yol verməmək, din xadimlərinin təbliğat aparmalarının qarşısını almaq, habelə onların vergilərini artırmaq qərara alındı, Stalinin vaxtında fəaliyyət göstərən məscidləri də bağlamağa başladılar. Nəticədə, Azərbaycanda cəmi 16 məscid, onlardan da 2-si Bakıda qalmışdı (39, 146-147).

Əhali arasında din əleyhinə yenidən tətbiq olunan güclü sanksiyalar heç də birmənalı qəbul edilmədi. Antidinin təbliğatı güclü narazılıq dalğası yaratdı. Hökumət bu siyasətə yenidən nəzər yetirmək qərarına gəldi. Sov.İKP MK 1954-cü ilin noyabrında yeni – «Əhali arasında elmi-ateist təbliğatın aparılmasındakı səhvlər haqqında» qərar qəbul etdi. Həmin qərarla din xadimlərinə münasibətdə baş vermiş əsassız amansızlıq faktları ilə bağlı təəssüf hissi ifadə olunurdu. Bu isə heç də o

demək deyildi ki, SSRİ-də din əleyhinə kampaniya sona çatır, sadəcə, bu təbliğatın aparılma forması dəyişilirdi. Sözügedən mərhələdə din xadimləri repressiyalara məruz qalmır, məscidlər bağlanmır və əsas diqqət əhali arasında geniş təbliğatın aparılmasına, müxtəlif ateist klubları və dinin zərərləri haqqında məruzələrin hazırlanmasına yönəlirdi.

Bu siyasət SSRİ-də 1960-1970-ci illərdə – L.İ. Brejnevın hakimiyyəti dönməində də dəyişilmədi. Təbliğat xarakterli ədəbiyyat – din tarixinə dair çoxlu kitab nəşr olunaraq, onun xalq üçün bəla olduğu sübut edilməyə çalışılırdı.

SSRİ rəhbərliyinin 1960-1970-ci illərdə İslama ikili münasibətini qeyd etmək vacibdir. Hakimiyyət bir tərəfdən, İslamın xalq arasında yox edilməsinə, cəmiyyət həyatından tamamilə silinməsinə çalışır, eyni zamanda, xarici siyasətdə, xüsusilə Yaxın Şərqdə sovet ideologiyasının təbliğində İslamdan təbliğat silahı kimi istifadə edirdi. Üçüncü məqam isə ondan ibarət idi ki, Amerika və sionizmlə mübarizədə SSRİ ərəb və müsəlman xalqlarının dostu kimi təqdim edilirdi.

Həyata keçirilən bu siyasətin davamı olaraq, din əleyhinə yazılan ədəbiyyatın sayı artır, ateizm cəmiyyətləri öz təbliğatlarını daha da gücləndirirdi. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, 1948-ci ildən 1976-cı ilə qədər olan dövrdə Azərbaycanda İslam əleyhinə 96 kitab yazılmış, hər il 15 minə qədər məruzə oxunmuşdur.

Görülən tədbirlərlə qane olmayan ölkə rəhbərliyi işlərin səmərəliliyini daha da artırmaq və mərkəzləşdirmə kursunu həyata keçirmək məqsədilə SSRİ Nazirlər Sovetinin 8 dekabr 1965-ci il tarixli Qərarına əsasən, SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər

Şurası yaradıldı. Dini İşlər Şurası haqqında Əsasnamədə bu qurumun SSRİ dövlətinin din sahəsində siyasətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə yaradıldığı göstərilirdi. Şuranın başlıca vəzifəsi vətəndaşların «vicdan azadlığı»nı təmin edən SSRİ Konstitusiyasına, digər sovet qanunlarına, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanlarına və SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarına riayət olunmasına nəzarət etmək idi. Şura yerli sovet orqanlarının təqdimatı əsasında dini təşkilatları qeydə almaq və qeydiyyatdan çıxarmaq hüququ əldə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə dini qurumların və onları təmsil edən nümayəndələrin maddi durumu qənaətbəxş deyildi. Belə ki, Dini İşlər Şurası haqqında Əsasnamədə, həmçinin qanunvericiliyin müvafiq bəndlərində ölkədə fəaliyyət göstərən dini təşkilatların mülkiyyətinin və əmlakının milliləşdirilməsi nəticəsində bu qurumların və ruhanilərin maddi vəziyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdi. Məscid, kilsə, sinaqoq, digər ibadət yerləri və ruhanilər dövlətin maddi yardımından tamamilə məhrum olunmuş, yalnız dindarların müəyyən köməyi ilə dolanmağa məcbur edilmişdilər. Din haqqında Dekretin müddəalarına əsasən, dövlətdən ayrıldığı üçün din və onun təşkilatları hökumətin maliyyə dəstəyinə ümid bəsləyə bilməzdi. Bu qurumlar və onların nümayəndələrinin qazancı dindarların verdiyi könüllü nəzirdən və vətəndaşların sifarişi ilə dini ayinləri icra etməyə görə aldıkları haqdan ibarət idi.

Bir məqamı da qeyd edək ki, SSRİ-nin mövcud olduğu son illərdə Cənubi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin məscidlərdən aldığı könüllü ianənin miqdarı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə nisbətən qat-qat çox idi. Ruhani İdarəsinin illik mədaxili 1961-ci

ildə 35,2 min manat olmuşdusa, 1984-cü ildə 400 min manatdan çox idi (37, 178).

Sovet hakimiyyətinin dinə münasibətində dəyişikliklər 1970-ci illərin sonunda, xüsusilə də 1980-ci illərdə müşahidə olunmağa başlandı. Buna səbəb, ilk növbədə, Əfqanıstan müharibəsi və İran İslam İnqilabı idi. Sözügedən ölkələrdə cərəyan edən hadisələrin sovet müsəlmanlarına təsir edəcəyindən ehtiyatlanan SSRİ hakimiyyət orqanları İslama qarşı növbəti kampaniyaya başladılar (6, 64).

Həmin dövrdə Sovet Hökumətini ciddi narahat edən amil kimi, 1979-cu ildə İranda baş verən İslam İnqilabını göstərmək mümkündür. Məkan etibarilə Əfqanıstan Azərbaycandan uzaqda yerləşirdi və burada baş verən hadisələr haqqında məlumatlar bütünlüklə gəlmirdi. Əfqanıstandan fərqli olaraq İran ölkəmizə daha yaxın idi, orada baş verən hadisələri, Azərbaycan dilində yayımlanan din haqqında verilişləri azərbaycanlıların dinləmək imkanı var idi. Sovet hakimiyyəti orqanları İran təbliğatının yaratdığı təhlükəni dərk edir və buna görə İranda yayımlanan televiziya və radioların Azərbaycanda dinlənilməsinin qarşısını almağa çalışırdılar. Sovet ideoloqları İranın Azərbaycana təsirini azaltmaq və eyni zamanda, məqsədli təbliğatın qarşısını almaq üçün düşünülmüş «vahid Azərbaycan» ideyasını irəli sürdülər.

1985-ci ilin martında Sov.İKP MK-nın Baş Katibi seçilən M.S.Qorbaçov sosializm sisteminin dərin böhran keçirdiyini və Kommunist Partiyası hakimiyyətinin saxlanılması üçün ciddi, zəruri islahatlara ehtiyac olduğunu anlayırdı. Partiyanın islahatçı yeni Baş Katibi bütün sahələrdə «inqilabi yenidənqurma», «yeni düşüncə», sovet cəmiyyətinin «aşkarlığı və demokratikləşməsi» barədə

bəyanatlar verərək, hakimiyyət dayaqlarının, bir növ, laxladılmasına təkan vermiş oldu. Qorbaçovun «yenidənqurması», təbii olaraq, SSRİ xalqlarının dininə də təsirsiz ötürmədi (39, 162).

Yenidənqurma adlanan bu mərhələdə İslama qarşı siyasət yumşaldıldı. İslam və İrandakı İslam İnqilabı haqqında sovet şərqşünaslarının çoxlu kitabı nəşr olundu, İslam haqqında bir çox sorğu kitabı hazırlandı. Şərqşünas İ.Y.Kraçkovskinin 1986-cı ildə rus dilinə tərcümə etdiyi «Qurani-Kərim» yenidən nəşr olundu və bu, sovet müsəlmanları arasında böyük rezonans yaratdı; onlar bu kitabı əldə etməyə çalışdılar.

İslahatların davamı olaraq yeni məscidlər açılır, ibadət evləri və sitayiş ocaqlarının sayı artır, əhalinin dini etiqadına əngəl olacaq bütün maneələr aradan qaldırılırdı. Daha bir fakt: 1987-ci ilin sonuna doğru Azərbaycanda 18 rəsmi, 5 qeyri-rəsmi məscid fəaliyyət göstərirdi.

Millətçilik ideyası inkişaf edir, xalqların öz tarixinə, keçmişinə marağı artırdı. Sakit məcrada inkişaf edən yenidənqurma islahatlarının gedişini isə qəflətən – 1988-ci ilin fevralında Dağlıq Qarabağda baş verən məlum hadisələr pozdu (39, 164).

Zaqafqaziya Müsəlmanlarının Doqquzuncu Qurultayı 1989-cu il iyulun 25-də çağırıldı və Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə yenidən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri seçildi. Qurultayın gedişində, eyni zamanda, 1986-cı ildə vəfat etmiş İsmayıl Əhmədovun yerinə Salman Musayev müfti təyin olundu. Elə həmin ildə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Azərbaycan və SSRİ Ali Sovetinin deputatı oldu. Bakıda mədrəsənin açıldığı haqqında xəbər 1989-cu il sentyabrın 30-da yayıldı.

Azərbaycanda dini şərait 1990-cı ilin yanvarın 19-dan 20-nə keçən

gecə sovet qoşunları Bakıya daxil olduqdan və dinc vətəndaşların qanlı qırğını törədildikdən sonra dəyişməyə başladı. Sovet Hökuməti Azərbaycanda baş verən azadlıq hərəkatını «İslam fundamentalizmi» ilə əlaqələndirməyə çalışdı. Əslində isə baş verən hadisələrin İslamla birbaşa əlaqəsi yox idi. Azərbaycan xalqı müstəqilliyini yenidən bərpa etmək istəyirdi.

Həmin dövrdə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin nüfuzu xalq arasında daha da artmışdı. Sovet qoşunları Azərbaycana daxil olduqda, Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvü Y.M.Primakov Şeyxülislam Allahşükür Paşazadəyə Azərbaycana siyasi rəhbərliyi öz öhdəsinə götürməyi təklif etdi. Burada məqsəd əhalini sakitləşdirmək və rus ordusunun Azərbaycana daxil olmasını tutarlı səbəblərlə əsaslandırmaq idi.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə uzaqgörənliklə bu təkliflə razılaşmadı və 1990-cı il yanvarın 22-də sovet qoşunlarının Bakıya daxil olması nəticəsində, amansız silahlarla qətlə yetirilmiş insanların dəfn mərasiminə başçılıq etdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı il yanvarın 20-də Sovet Ordusu təkcə azərbaycanlıları güllələmədi, eyni zamanda, həm də sovet ideologiyasına inamı məhv etdi.

Beləliklə, 1990-cı ilin yanvarın 22-də azərbaycanlılar təkcə «Qara Yanvar»ın qurbanlarını deyil, həm də kommunizm ideyalarını və sovet hakimiyyətinin qüdrətini dəfn etdilər (39, 173).

Həmin dövrdə Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə M.S.Qorbaçova açıq «Müraciət» ünvanladı, onun surətini isə BMT-nin Baş Katibinə, dünya ölkələrinin hökumət başçılarına və dini liderlərinə göndərdi. Müraciətdə Bakıda baş verən hadisələrdə bilavasitə Qorbaçov

günahlandırılaraq, sovet qoşunlarının Azərbaycandan dərhal, qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb olunurdu. Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin belə davranışı, bu müraciətin Azadlıq radiosunda oxunması onun nüfuzunu xeyli artırdı. Həmin dövrdə Zaqafqaziya Müsəlmanları İdarəsi Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinə çevrildi.

Azərbaycana 1990-1991-ci illərdən başlayaraq qonşu müsəlman ölkələrindən din təbliğatçıları gəlməyə başladılar. Onlar köhnə məscidləri təmir və bərpa etməyə, yenilərini tikməyə, mədrəsələr açmağa, gəncləri xarici ölkələrə din təhsil almağa göndərməyə başladılar. Beləliklə, Azərbaycanda din sahəsində yeni bir mərhələyə qədəm qoyuldu.

Həmin illərdə Quranın Azərbaycan dilində tərcüməsi dərc edildi. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı və İslamın tarixinə dair kitablar çap olundu. Bir çox siyasi partiya öz fəaliyyətində İslam amilinə daha çox diqqət yetirirdi. Müxalifət mətbuatında Azərbaycanda İslama aid yazılar dərc olunmağa başlanmışdı (39, 178).

Azərbaycanda 1991-ci ildən başlayaraq, İslam amili daha da gücləndi, 1987-ci illə müqayisədə məscidlərin sayı 23-dən 84-ə qədər artdı, respublikada çoxlu sayda dini təşkilat yaradıldı. Buna misal olaraq, «Tövbə», «Azad Ruhanilər», «İslam» cəmiyyətlərini, «İslam» Elmi Mədəni Mərkəzini göstərmək mümkündür. Eyni zamanda, ilk siyasi təşkilatlar – Azərbaycan İslam Tərəqqi Partiyası və Azərbaycan İslam Partiyası meydana gəldi. Tezliklə Azərbaycan İslam Tərəqqi Partiyası fəaliyyətini dayandırdı və üzvlərinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan İslam Partiyasının sıralarına daxil oldu.

Azərbaycan İslam Partiyası 1991-ci il sentyabrın 2-də təsis konfransı keçirdi və partiyanın rəhbəri Əlikram Əliyev seçildi.

Bir ildən sonra – 1992-ci il sentyabrın 22-də partiya rəsmi olaraq qeydiyyata alındı. Həmin dövrdə partiyanın liderləri respublikanın müxtəlif rayonlarında 74 yerli komitənin mövcudluğu, onların üzvlərinin sayının 50 min nəfərdən artıq olduğu barədə bəyanat verdilər.

Sonda qeyd edək ki, Sovetlər dönəmində məscidlərin sayının azalması təkzibedilməz faktdır və bunun səbəbləri aydındır. Şəxsiyyətə pərəstiş dövründə inzibati-amirlik rejimindən doğan təzyiq, ruhani və dindarların «düşmən sinif» nümayəndələri adlandırılaraq, amansız təqiblərə məruz qalmaları və digər amillər nəticəsində vicdan azadlığı prinsipləri kobud surətdə pozulurdu. Əhalinin qorxudularaq, təzyiq üsulu ilə dindarlıq hissənin məhv edilməsinə rəvac verildiyi belə üsul-idarədə insanlar öz dini etiqadlarını daxillərində gizlədirdilər. İncə, etiqad onların əməli işlərində, gün-güzəranlarında özünü göstərmirdi. Məscidlərin, kilsələrin, sinaqoqların əsassız surətdə bağlanması və dağıdılması, din xadimlərinin güllələnməsi, dindarların təqib edilməsi kimi qəddarlıqlar dindarlığın zahirən «azalma», yəni vətəndaşların böyük hissəsinin öz dini hissələrini, dindarlığını gizlətməsinə səbəb olurdu.

Dinin sıxışdırıldığı cəmiyyətdə əhalinin din sahəsindəki biliklərinin məhdudluğu qanunauyğunluq kimi qəbul edilməlidir. Əhali din haqqında yalnız ümumi və təhrif olunmuş məlumatlar əldə edirdi ki, bunlar da bəzən saxta bilgilər ilə müşayiət olunurdu. Müsəlmanların (bu, daha çox İslam dininə mənsub olanlarda müşahidə edilirdi) dini ayinləri icra etmək sahəsindəki fəaliyyət dairəsi xeyli məhdud idi. Nəticədə, cəmiyyətdə müxtəlif dini ayinləri yerinə yetirmək üçün müəyyən bir təbəqə – sovet dövrünün molla

sinfi formalaşdı və əhali, artıq özünün bacarmadığı dini ayinləri müəyyən pul qarşılığında həmin mollalara icra etdirməyə başlamışdı.

Sovetlər dönəminin ikili siyasətindən sayıla biləcək ağırlı bir məsələ isə dinlərə qarşı münasibətdə ayrı-seçkilik prinsipinin tətbiq edilməsi idi. Azərbaycan SSR-də İslam dininin tədqiqi, digər dinlərin araşdırılması və öyrənilməsində də bir növ, fərqlilik tətbiq olunurdu. Nəticədə, ölkədə zərdüştlüyün və orta əsrlərdə xristianlığın tarixinə dair xeyli ciddi elmi iş meydana gəlmişdi. İslam dini haqqındakı nəşrlər isə əks-təbliğət xarakteri daşıyır və onları sanballı elmi araşdırmalar sırasına daxil etmək olmazdı. Sözügedən ədəbiyyatda Azərbaycanda İslam dini və ənənələri tənqid olunmaqla yanaşı, belə bir fikir də aşılınırdı ki, guya İslam dini mentaliteti azərbaycanlılar üçün yaddır, əhaliyə ərəblər tərəfindən zorla qəbul etdirilmiş və yayılmışdır. Bu təbliğət uzun illər əhalinin şüurunda dərin iz buraxdı.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, sovet hakimiyyəti İslamı cəmiyyətin həyatından tam çıxara bilməsə də, ən azından, ona nəzarətə, cəmiyyətə təsirini azaltmağa nail ola bildi. Din xadimlərinin xeyli hissəsi repressiyaya məruz qalmış, sürgün edilmiş, qətlə yetirilmiş, müəyyən hissəsi isə hakimiyyətin nəzarətində idi. Bu, özünü daha çox Bakıda büruzə verirdi, bölgələrdə isə İslam öz təsirini qismən qoruya bilmişdi.

Sovet dövründə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda mədəni inqilab, sənayeləşmə, elmi-texniki inkişaf baxımından müəyyən uğurlara imza atıldı. Bu uğurlar, hətta Avropa tərəqqi meyarları standartları ilə müqayisə oluna bilər.

İnkişafın, tərəqqinin danılmaz olduğu gerçəkliliklə yanaşı, eyni zamanda, naqisliklər də mövcud idi. Xalq milli dəyərlərindən, mədəni

irsindən, dini adət-ənənələrindən, tarixi keçmişindən uzaqlaşmışdı; ərəb əlifbası latın qrafikası, latın qrafikası Kiril hərfləri ilə əvəz edilmişdi. Məscidlər dağıdılmış, bir çoxu bağlanaraq anbarlara çevrilmiş, dinlər və onların ardıcılıarı əsassız təqiblərə məruz qalmış, qiymətli əlyazma əsərləri, qədim kitablar dini ədəbiyyat adı ilə yandırılmışdı.

Əlbəttə, bunlar Azərbaycanın yetmişillik sovet hakimiyyəti dövründə elmi-mədəni inkişaf sahəsindəki nailiyyətlərini danmağa əsas vermir. Azərbaycan, sözün əsl mənasında, bu dövr ərzində Yaxın Şərqdə heç bir müsəlman ölkəsinin keçə bilmədiyi böyük mədəni inkişaf yolu keçdi. İslam Şərfində ilk dəfə olaraq məhz Azərbaycan 1930-cu illərin axırlarında kütləvi savadsızlığın aradan qaldırılmasına nail oldu.

Azərbaycanda ayrı-ayrı bölmələrdən ibarət olan, Fizika, Geologiya, Coğrafiya, Energetika, Torpaqşünaslıq, Kimya, Botanika, Biologiya, Zoologiya, Tarix, Entoqrafiya, Fəlsəfə, Hüquq, İqtisadiyyat, Ədəbiyyat, Dilçilik, Şərqşünaslıq, İncəsənət, Memarlıq və digər elm sahələrində tədqiqatlar aparən institutları birləşdirən Elmlər Akademiyası, başqa elm sahələri ilə məşğul olan müxtəlif elmi-tədqiqat institutları, universitet, konservatoriya, texnikum, texniki peşə məktəbləri, xoreoqrafiya məktəbi və s. yaradıldı. Ölkəmizdə boyakarlıq, heykəltəraşlıq, qrafika, dekorativ-tətbiqi sənət, kinematoqrafiya, opera və balet, dram, musiqili komediya, xoreoqrafiya və digər incəsənət sahələrində böyük nailiyyətlər qazanıldı. Dəbdəbəli, möhtəşəm teatrlar, kinozallar, muzeylər, sərgi salonları, ədəbi klublar şəbəkəsi yaradıldı, ədiblərə, şairlərə, incəsənət və elm adamlarına böyük ehtiramla yanaşıldı (12, 100).

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycanın son 150-200 il ərzindəki inkişafı İslam dünyasının təsirindən daha çox, Rusiya və Avropanın mədəni tərəqqi sahəsindəki nailiyyətlərinin təzahürü altında təşəkkül tapdı. Bu isə şübhəsiz ki, Avropa təfəkkürünün, Qərb həyat tərzinin təsirlərini labüd etdi və özünü elmi inkişafın bütün sahələrində aşkar büruzə verirdi.

Hazırda həyatımızda, məişətimizdə, geyim üslublarımızda, davranışımızda, həmçinin təfəkkür tərzimizdə, mənəviyyat məsələlərində Avropa meyarları duyulur.

Sonda qeyd edək ki, Sovet Hökumətinin bütün cəhdlərinə rəğmən, Azərbaycan xalqı öz adət-ənənələrindən, dini etiqadından uzaqlaşmadı, milli mentalitetini, mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamağı bacardı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, uzun illər tətbiq edilən qadağa və məhdudiyətlərə son qoyuldu, ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin edildi, dini qurumların fəaliyyətinə və dini ayinlərin icrasına şərait yaradıldı.

Müstəqillik dövrü

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələ başlandı. Ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin olundu, bu sahə ilə bağlı qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırıldı. Uzun illər ibadət ocaqlarının, dini icmaların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına, dini təyinatlı ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı, yeni ibadət evlərinin və dini təhsil müəssisələrinin əsası qoyuldu.

Azərbaycan xalqı öz milli və dini bayramlarını azad, sərbəst qeyd etmək hüququ əldə etdi, ölkə vətəndaşlarının müqəddəs yerlərə ziyarətinin təşkili üçün şərait yaradıldı. İllərboyu baxımsızlıqdan uçub-dağılmış dini ibadət ocaqları təmir və bərpa olundu, gənc nəslin sağlam ruhda, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq yetişməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi.

Qeyd olunan müsbət dəyişikliklərlə yanaşı, dini durumda narahatlıq doğura biləcək məqamlar da müşahidə olundu. Dövlətin dini etiqad və vicdan azadlığının təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərdən öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün istifadə etməyə cəhd edən qüvvələr meydana çıxdı. Onlar bütün imkanlarını səfərbər edərək qeyri-ənənəvi dini təlimləri təbliğ edir, dini durumun gərginləşdirilməsinə, radikal dini təriqətlərin Azərbaycanda yayılmasına çalışırdılar.

Belə ağır bir şəraitdə Azərbaycan Hökumətinin üzərinə ciddi vəzifələr düşürdü. Dövlət nəsillərdən-nəsillərə keçən dini dəyərlər

sistemini, dini dözümlülük və multikulturalizm ənənələrini qorumalı, olduğu kimi xalqa çatdırmalı, dini fəaliyyət sahəsində cərəyan edən hadisələri ciddi təhlil etməli və dini durumu tam nəzarətdə saxlamalı idi. Ancaq həmin dövrdə cərəyan edən hadisələr, iqtisadi və siyasi durum bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsini çətinləşdirirdi.

Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq, Azərbaycanda dini etiqad azadlığının təmin olunması, dövlət-din münasibətlərinin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi, radikal təriqətlərin və missioner təşkilatların fəaliyyətinin nəzarətə götürülməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dini etiqad azadlığını təmin edən, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən müddəalar daxil edildi. Dövlət quruculuğunun dünyəvi mahiyyət daşması, dinin dövlətdən ayrı olması, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi mahiyyət daşması, insan ləyaqətini alçaldan, insanpərvərlik prinsiplərinə zidd dinlərin yayılmasının və təbliğinin qadağan olunması barədə müddəalar həmin sənəddə əksini tapdı (11, 14).

Eyni zamanda, hər kəsə fikir və söz azadlığı verildiyi, ölkə vətəndaşlarının dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə inanmaq, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini bildirmək və yaymaq hüququ olduğu bəyan edildi.

1992-ci ildə qəbul olunan, sonrakı illərdə bir sıra ciddi dəyişikliklər edilən «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dini mərkəzlərin, idarələrin, qurumların və tədris müəssisələrinin fəaliyyəti tənzimləndi. Dini qurumların

dövlət qeydiyyatına alınması və fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydaları müəyyənləşdirildi, onların mülkiyyət hüququ, istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti, beynəlxalq əlaqələri, dinin məktəblə münasibəti, dini icmaların xeyriyyə və mədəni-maarif fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirildi.

Həmin dövrdə missioner təşkilatlar Azərbaycan xalqının humanistliyindən, ölkədə yaranmış qeyri-sabit sosial-iqtisadi vəziyyətdən və Qarabağda ağır döyüşlərin getməsindən məharətlə istifadə edərək, Bakını digər müsəlman ölkələrində təriqətçilik təbliğatı aparacaq mərkəzə çevirməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular (25, 265).

Bu dövrdə missioner təşkilatların Azərbaycanda fəaliyyətini və təsir dairələrini genişləndirməsində insanların sosial-iqtisadi durumunun ağır olması, Azərbaycan torpaqlarının erməni təcavüzünə məruz qalması, ərazisinin 20%-nin işğal olunması və dini maarifləndirmənin zəif aparılması böyük rol oynadı. Həmin təşkilatlar ölkənin düşdüyü ağır sosial-iqtisadi durumundan və müharibə şəraitindən məharətlə bəhrələnərək, insanlara humanitar yardım göstərməklə yanaşı, geniş dini təbliğat da aparırdılar (37, 247).

Bu təşkilatların bir qismi gənclər arasında dini təbliğatı gücləndirmək məqsədilə xarici dil kursları təşkil edərək çoxlu sayda - əsasən rus dilində təhsil almış gəncləri bu kurslara cəlb etməyə nail olmuşdular. Onlar əsasən yetim, kimsəsiz və əlil insanların məskunlaşdığı yerlərdə geniş təbliğat aparmağa üstünlük verirdilər.

Həmin təşkilatlara müstəqilliyin ilk illərində ölkədəki iqtisadi durumun ağırlığı nəzərə alınaraq, kimsəsiz və əlil insanlara dəstək

üçün şərait yaradılmışdı. Bu imkandan istifadə edən bir neçə humanitar təşkilat dini təbliğat aparmaq məqsədilə bəzi uşaq və kimsəsizlər evini himayəyə götürmüşdü.

Bakıda, həmçinin, digər iri şəhərlərdə əsas mərkəzlərini yaradan missioner təşkilatlar Azərbaycanın böyük şəhərlərindən başlayaraq, regionlarda da dini təbliğat aparmağı və təlimlərini yaymağı qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. Həmin dövrdə əhatə dairələrini genişləndirmək məqsədilə həmin qurumlar böyük şəhərlərdən Gəncə və Sumqayıtda, respublikanın şimal rayonlarından İsmayılı, Zaqatala, Qax, Balakən, Quba və Qusarda geniş dini təbliğat aparırdılar. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bəzi ölkələrin səfirlikləri də müxtəlif yollarla missioner təşkilatlara dəstək göstərir, dövlət qurumlarının dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, radikalıq meyillərinin qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirləri Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının pozulması kimi qələmə verməyə çalışırdılar (26, 164).

Cənub rayonlarında əhalinin əksəriyyətinin islamameyilli olmasını nəzərə alan humanitar təşkilatlar bu bölgədə fəal dini təbliğat aparmaqdan və təlimlərini yaymaqdan çəkinsələr də, yerli dayaqlar yaratmaq məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirir və bəzi cənub rayonlarında əhalini öz təsir dairələrinə salmağa çalışırdılar.

Sözügedən missioner təşkilatlar müəyyən vaxtdan sonra qanunsuz fəaliyyətlərinin qarşısının alınacağını öncədən düşünərək, onlardan sonra ölkədə dini təbliğat apara biləcək davamçılar yetişdirirdilər. 1997-ci ildə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkədə dini təbliğat aparmalarına qanunla qadağa qoyulduqdan sonra onların uzun müddət hazırladıqları və yetişdirdikləri davamçılar təbliğat missiyasını

öz üzərlərinə götürdülər. Bununla da həmin təşkilatlar yerli əhalinin köməkliyi ilə yenidən dini təbliğat aparmaq imkanı əldə etdilər.

«Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilən bir sıra ciddi dəyişikliklərdən sonra, müvafiq dövlət qurumları dini təbliğat aparan və missionerlik fəaliyyəti göstərən humanitar təşkilatların qanunazidd əməllərinin qarşısını qismən aldı. Humanitar təşkilatların fəaliyyəti xeyriyyəçiliklə məhdudlaşdırıldı, qanunu pozan bir neçə humanitar təşkilatın fəaliyyətinə xitam verildi.

2001-ci ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi böyük uzaqgörənliklə yaradıldıqdan sonra ölkədə dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələyə qədəm qoyuldu. Dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət olunmasının təmin edilməsi, dini icmaların qeydiyyatına alınması, qeydiyyatının ləğvi, dini qurumların və təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi səlahiyyəti bu quruma həvalə olundu (25, 266).

Həmin dövrdən başlayaraq dini etiqad azadlığının təmin olunmasına, icmaların dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə və tolerantlıq ənənələrinin gücləndirilməsinə diqqət daha da artırıldı. Azərbaycan Hökuməti bütün dinlərin nümayəndələrinə dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirmək üçün bərabər imkanlar yaratdı, onların fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin qarşısını aldı. Eyni zamanda, missioner təşkilatların və radikal qruplaşmaların fəaliyyətinə nəzarət daha da gücləndirildi.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri insanların arasında dini dözümlülüyün gücləndirilməsinin, müxtəlif din və mədəniyyətlərə

mənsub insanlarm sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir.

Bu gün dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən hadisələr mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin adət-ənənələrinə, həyat tərzinə, etiqad və düşüncəsinə hörmətlə yanaşılmayan cəmiyyətlərdə davamlı sabitliyə və inkişafa nail olmağın qeyri-mümkün olduğunu göstərir (9, 85).

Cəmiyyətdə qarşıdurma və münaqişələrin baş verməməsi üçün insanlarda digər din və mədəniyyətlərə qarşı dözümlülük və hörmət xüsusiyyətləri gücləndirilməlidir. Bu ənənənin gücləndirilməsi və qorunması məqsədilə son illər Azərbaycanda bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan xalqı tarix boyu qonaqpərvərliyi, digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət ilə seçilmişdir. Digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət, onlarla sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq Azərbaycan xalqının təbiətindən, insanpərvərliyindən və xoşməramlılığından irəli gəlir. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkan olmuşdur. Zərdüştilikdən başlayaraq İslamədək bütün dinlər Azərbaycanda yayılmışdır.

Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq, ölkə Konstitusiyasında bütün dini etiqad və inancların qanun qarşısında bərabər olduğu təsbit olunmuşdur. Qanunvericiliyə əsasən ölkədə hər hansı bir dinin digər dindən üstün olması barədə təbliğatın aparılması qadağandır.

Əsrlərboyu Azərbaycanda islam, xristian və yəhudiliyin nümayəndələri qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Milli və dini etnik qruplar arasında ədavət və qarşıdurma müşahidə olunmamışdır (11, 35).

Müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanlar əsrlərboyu Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış, özlərinin etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini və adət-ənənələrini qoruyub saxlayaraq bu günümüzədək yaşatmışlar. Müasir dövrdə də ölkəmizdə həmin dinlərin tarixi, mədəni abidələri və zəngin mənəvi irsi dövlət tərəfindən mühafizə olunur.

Müasir dövrdə dünyanın bir çox ölkələrində insanların məskunlaşmasında onların dini və milli mənsubiyyəti əsas meyar kimi götürülür, yəhudi, xristian və müsəlmanlar bir çox dövlətlərdə ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşadıkları halda, bu gün ölkəmizdə müxtəlif din və təriqətlərə mənsub insanlar bir küçədə, bir həyətdə, hətta eyni evdə sərbəst yaşayır və bir-birlərinin bayramlarında, dini ayin və mərasimlərində bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər. Onlar özlərini Azərbaycanda nəinki yad hiss etmir, hətta yerli əhali ilə qaynayıb-qarışaraq qohumluq əlaqəsi qururlar.

Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin formalaşmasına, möhkəmlənməsinə və dini icmalar arasında sarsılmaz birliyin yaranmasına, sülh və barışın hakim olmasına ölkə ərazisinin tez-tez xarici dövlətlərin işğalına məruz qalması və asılı vəziyyətə düşməsi böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycanın zəngin yerüstü və yeraltı təbii sərvətləri, mühüm geostrateji ərazisi daim xarici ölkələrdə maraq doğurmuş, qüdrətli dövlətlər zəngin təbii sərvətləri talan etmək, yerləşdiyi mühüm geostrateji mövqelərə sahib çıxmaq məqsədilə

mütəmadi olaraq bu ölkəyə hücumlar etmişlər. Bölgədə yaşayan əhali dini baxışlarındakı fərqlərə baxmayaraq, bu qüvvələrə qarşı daim birgə mübarizə aparmışdır.

Ölkədə yaşayan müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə diqqət, qayğı göstərmək Azərbaycan Hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Hökumət davamlı olaraq bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirir.

Ölkəmizdə yaşayan qədim xalqlardan biri yəhudilərdir. Məskunlaşdıqları bölgələrdə işgəncə və təzyiqlərə məruz qalan yəhudilər ölkəmizə pənah gətirərək əsrlərdir bu bölgədə sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşayırlar. Onlar ölkəmizdə heç vaxt dini dözümsüzlüyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamış, əksinə, daim yerli əhalinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşlar (37, 35).

Yəhudilərin Azərbaycanda məskunlaşması tarixi qədim dövrlərə gedir çıxır. Mənbələrə görə bu proses öz başlanğıcını e.ə. II minilliyin I yarısının sonundan başlayan Yeni Babil Xaldey hökmdarlarının zamanından götürür. Belə ki, eradan əvvəl 586-cı ildə Yeni Babil Xaldey hökmdarı II Navuxodonosor qədim yəhudi çarlığının paytaxtı Qüdsü zəbt etdikdən sonra şəhəri və Süleyman məbədini dağıdıb, 40 min insanı əsir götürərək qula çevirib. Yəhudilərin köçü də həmin dövrdən başlayıb (23, 55).

Ölkəmizdə yəhudilərin ümumi sayı 16 000 təşkil edir. Bunlardan 11000-i dağ yəhudiləridir ki, onların da təxminən, 6000-i Bakıda, 4000-i Qubada, 1 000 nəfəri isə digər şəhərlərdə yaşayır. Əşkinazi yəhudilərinin sayı 4,3 min, gürcü yəhudilərinin təxmini sayı 700 nəfərdir (18).

Hazırda yəhudilər Azərbaycanda üç qurumla - Dağ, Əşkinazi

və Gürcü yəhudiləri icmaları ilə təmsil olunur. Quba rayonundakı Qırmızı qəsəbə postsovet məkanında dağ yəhudilərinin kompakt yaşadığı yeganə məkandır. Ölkəmizə XIX əsrdə pənah gətirən Əşkinazi yəhudilər daha çox Bakı və Sumqayıtda məskunlaşmışlar.

Yəhudilər əsrlərboyu xalqımızdan diqqət gördüyündən bir çox taleyüklü məsələlərdə azərbaycanlıların dərdinə şərik çıxmış, hər iki xalqın nümayəndələri düşmənə qarşı vahid cəbhədə daim birlikdə mübarizə aparmışlar (42, 127).

2003-cü ilin mart ayında Azərbaycan Hökumətinin diqqəti sayəsində Bakıda yeni yəhudi sinaqoqu istifadəyə verilmişdir. Avropada ən böyük sinaqoq sayılan bu ibadətqah köhnə məbədin yerində inşa olunmuşdur. Açılış mərasimində dövlət rəsmiləri, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icmaların rəhbərləri və xarici ölkələrdən qonaqlar iştirak etmişlər. Sinaqoqun tikintisində xaricdə fəaliyyət göstərən yəhudi təşkilatları ilə yanaşı, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus Pravoslav Kilsəsinin Qafqaz və Xəzəryanı Yeparxiyası yaxından iştirak etmişdir (2, 71).

Müsəlmanların yəhudi sinaqoqunun inşasında iştirakı dünyada misli görünməmiş hadisələrdəndir.

2003-cü ilin sentyabr ayında Bakıda «Or-Avner» Xabad Lyubaviç Beynəlxalq Fondunun maliyyələşdirdiyi ilk yəhudi orta ümumtəhsil məktəbi fəaliyyətə başlamışdır. Açılış mərasimində xaricdə yaşayan yəhudi icmalarının nümayəndələri, həmçinin Azərbaycan rəsmiləri iştirak etmişlər.

Azərbaycanda yəhudi icmaları ilə bərabər, xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qollarını təmsil edən dini icmalar da fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə pravoslavlıq qoluna mənsub

xristianlar çoxluq təşkil edir; xristianlıq, əsasən, Bakı, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində geniş yayılmışdır.

Azərbaycan Hökumətinin qərarı ilə 1920-ci ildə bağlanmış Cen Mironosets Kilsəsinin binası 1991-ci ildə Rus Pravoslav Kilsəsinə verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, kilsəni 1907-ci ildə məşhur Azərbaycan xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev inşa etdirmişdir. 2001-ci ilin may ayında Azərbaycanda səfərdə olan bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksii bu məbədə Baş kafedral kilsə statusu vermişdir. Kilsə sovet hakimiyyəti dövründə anbar kimi istifadə olunduğundan dağıntılara məruz qalmışdır. Kilsənin təmirini Moskvada yaşayan azərbaycanlı iş adamı Aydın Qurbanov öz üzərinə götürmüş, Baş kafedral kilsə tezliklə təmir olunmuş və 2003-cü ilin mart ayında dindarların istifadəsinə verilmişdir (2, 72). Kilsənin açılış mərasimində ümummilli lider Heydər Əliyev, hökumət üzvləri, səfirliklərin, beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri iştirak etmişlər.

1999-2001-ci illərdə Bakıda digər pravoslav məbəd – Müqəddəs Məryəmin Miladı Baş Kilsəsi bərpa olunmuşdur. 1998-ci ildə Azərbaycanda Bakı və Xəzəryanı ölkələrin yepiskopluğu yaradılmış, tərkibinə Azərbaycan ərazisindəki pravoslav kilsələri ilə yanaşı, Dağıstan və Çeçenistan respublikalarındakı pravoslav məbədlər də daxil edilmişdir. Bir qədər sonra həmin qurum Rus Pravoslav Kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyası adlandırılmışdır. Hazırda Bakıda 3, Gəncə və Xaçmazda 1 rus pravoslav kilsəsi, Sumqayıt və Lənkəranda 1 məbəd fəaliyyət göstərir.

2003-cü ilin aprel ayında Rum Patriarxı II Varfolomey dini durumla tanış olmaq və dinlərarası dialoqu inkişaf etdirmək məqsədilə Azərbaycanda səfərdə olmuş, dövlət rəsmiləri, din xadimləri,

müsəlman, xristian, yəhudi icmalarının rəhbərləri ilə görüşmüş, ölkədə fəaliyyət göstərən dini konfessiyalar arasındakı münasibətləri yüksək qiymətləndirmişdir. Qonağı ümummilli lider Heydər Əliyev qəbul etmiş, geniş fikir mübadiləsi aparılmışdır.

1992-ci ilin mayında Azərbaycan Respublikası ilə dünya katolik xristianlarının mərkəzi sayılan Vatikan Dövləti arasında diplomatik münasibətlər qurulmuşdur. İki dövlət arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci il sentyabrın 26-da Vatikana rəsmi səfərinin böyük rolu olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev Roma Papası II İohan Pavellə görüşmüş və katolik kilsəsinin Azərbaycandakı fəaliyyəti ilə bağlı geniş müzakirələr aparmışdır.

Azərbaycan Hökuməti 1999-cu ildə katolik icmasının dövlət qeydiyyatına alınmasına şərait yaratmış, əvvəllər dini ayinləri evlərdə icra edən icma üzvlərinə 2000-ci ildə ibadətlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə xüsusi bina alınmış və kilsəyə çevrilmişdir. Sonrakı illərdə Azərbaycan Hökuməti ilə Vatikan Dövləti arasındakı razılığa əsasən, Bakının Nobel prospektində Roma Katolik Kilsəsi inşa olunmuşdur. Açılış mərasimində dini icmaların nümayəndələri, xarici ölkə səfirləri ilə yanaşı, dövlət rəsmiləri də iştirak etmişlər.

Roma Katolik Kilsəsinin başçısı II İohan Pavel 2002-ci ilin may ayında Azərbaycan Hökumətinin rəsmi dəvəti ilə Bakıda səfərdə olmuş, dövlət rəsmiləri, ictimaiyyətin nümayəndələri və dini icma rəhbərləri ilə görüşmüşdür. O, ölkəmizdəki mövcud dini dözümlülüyü yüksək qiymətləndirərək, Azərbaycanda dinlər arasında mövcud tolerantlıq və dözümlülük münasibətlərinin dünyanın bir çox ölkələri üçün nümunə olduğunu bildirmişdir.

Sonrakı illərdə Vatikan Dövləti ilə əlaqələr daha da inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2005-ci ilin fevralında İtaliyaya rəsmi səfəri zamanı Vatikan Dövlətində olmuş, dövlət katibi kardinal Ancelo Sodano ilə görüşmüş, Azərbaycanla Vatikan arasında qarşılıqlı əlaqələr müzakirə edilmişdir.

2008-ci il martın 6-da Müqəddəs taxt-tacın dövlət katibi kardinal Tarçiziyo Bertone Azərbaycana səfərə gəlmiş, Prezident İlham Əliyev martın 7-də onu qəbul etmişdir. Görüşdə ölkəmizdə mövcud müxtəlif din və icmalar arasında dözümlülüyün yüksək səviyyədə olduğu vurğulanmışdır. Həmin tarixdə Bakıda Müqəddəs Məryəm Ana Katolik Kilsəsinin açılışı olmuş, Prezident İlham Əliyev və kardinal Bertone mərasimdə iştirak etmişlər. Prezident İlham Əliyev çıxışında Bakıda Katolik Kilsəsinin açılmasının Azərbaycanın gələcək inkişafına, dünya birliyinə inteqrasiyasına, Avropa ilə qarşılıqlı münasibətlərin davam etdirilməsinə töhfə verəcəyini bildirmişdir.

2016-cı il oktyabrın 2-də Roma Papası Fransisk Azərbaycana səfərə gəlmiş, Prezident İlham Əliyev, ictimaiyyət nümayəndələri, din xadimləri ilə görüşmüş və Bakıdakı Katolik Kilsəsində təşkil olunan dini mərasimdə iştirak etmişdir. Eyni zamanda, Heydər məscidində olmuş, ölkəmizdə dinlərarası münasibət yüksək qiymətləndirmişdir. Roma Papası Fransiskin ölkəmizə səfəri iki ölkə arasındakı münasibətlərdə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycanda dövlət qayğısı ilə əhatə olunan azsaylı xalqlardan biri də əsasən, Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində yaşayan udilərdir. Dünyada udilərin sayı 10 000 nəfərə yaxındır ki, onların da təxminən, 4000-i Qəbələnin Nic qəsəbəsində yaşayır. Əsrlərboyu azərbaycanlılarla-udilər dinc şəraitdə yanaşı yaşamış, aralarında daim

dostluq əlaqələri və qarşılıqlı anlaşma mövcud olmuşdur.

Azərbaycan Hökumətinin diqqət və qayğısı sayəsində 2003-cü ildə Alban-Udi Dini İcması dövlət qeydiyyatına alınmışdır. 1836-cı ildə Rusiya Çarının göstərişi ilə Alban Kilsəsi və katolikosluğu ləğv edilmiş, alban məbədləri erməni apostol kilsəsinə verilmişdi.

Azərbaycan Hökumətinin dini fəaliyyət sahəsində həyat keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində udi etnosu itirilmiş hüquqlarını tam bərpa etmişdir. Onlara məxsus tarixi abidələrin bir qismi yenidən bərpa olunmuşdur ki, bunlardan biri Qafqazda, həmçinin dünyada ən qədim xristianlıq məbədlərindən biri sayılan, vaxtilə Şəkinin Kiş kəndində inşa edilən Alban kilsə-muzeyidir. Bu kilsə 2003-cü ildə əsaslı şəkildə bərpa olunaraq istifadəyə verilmişdir. IV-V əsrlərə aid kilsənin təmirinə 2000-ci ildə başlanılmış və 2003-cü ildə başa çatdırılmışdır. Kilsənin bərpasında xarici mütəxəssislərlə yanaşı, azərbaycanlı alimlər də böyük əmək sərf etmişlər.

Qəbələ rayonunun Nic qəsəbəsində 2006-cı ilin may ayında Müqəddəs Yelisey adlı qədim Alban kilsəsinin yerində Çotari adlı Alban-udi kilsəsinin açılış mərasimi keçirilmiş, tədbirdə hökumət üzvləri, dini icmaların nümayəndələri, xarici ölkələrin səfirləri və qonaqlar iştirak etmişlər (13, 152).

Azərbaycanda dövlətin din sahəsinə qayğısına dəlalət edən məsələlərdən biri də müstəqillik illərində dini ibadət yerlərinin, məscid, kilsə və sinaqoqların sayının sürətlə artmasıdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyin bərpa edən zaman ölkədə 18 məscid mövcud idi (11, 11).

Hazırda Azərbaycanda 2 250 məscid, 14 kilsə və 7 sinaqoq və digər ibadət yerləri fəaliyyət göstərir. Məscidlərdən 136-sı Bakı şəhərində yerləşir. Kilsələrdən 6-sı pravoslav (Bakıda 3, Gəncə, Sumqayıt və

Xaçmazda 1), 4-ü gürcü pravoslav (Qax rayonu), 1-i lüteran, 1-i katolik, və 2-si Alban-udi dini icmasına məxsusdur. Yəhudi sinaqoqlarından 2-si Bakıda, 2-si Oğuzda, 3-ü Quba rayonunun Qırmızı qəsəbəsində yerləşir. Hazırda ölkədə 925 dini icma qeydiyyatdan keçmişdir, onlardan 892-si İslam, 33-ü qeyri-islam icmalarıdır. Sonunculardan 22-si xristian, 8-i yəhudi, 2-si bəhai, 1-i Krişna şüuru dini icmasıdır. Ölkə ərazisində 748 pir və ziyarətqah fəaliyyət göstərir, onlardan 25-i Bakı-Abşeron bölgəsinin payına düşür (17).

Bu faktlar ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsinə, bütün dinlərin sərbəst fəaliyyət göstərməsinə xüsusi diqqət yetirildiyini göstərir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Azərbaycanda dini etiqad azadlığının tam təmin olunmasında, dini dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsində, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində və dini icmalara dövlət qayğısının artırılmasında xalqımızın ümummilli lideri, müstəqil dövlətimizin qurucusu Heydər Əliyevin xidmətləri misilsizdir. O, yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsində yeni bir mərhələ başlamış, bu sahədə əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, milli-mənəvi dəyərlərimizin, tarixi dini abidələrimizin bərpasına və qorunmasına dövlət qayğısı artırılmış, dini fəaliyyət sahəsində mövcud problemlərin həlli istiqamətində kompleks ciddi addımlar atılmışdır.

Eyni zamanda, ümummilli lider Heydər Əliyevin himayəsi ilə ölkədə köhnə məscidlər bərpa edilmiş, yeni məscidlər inşa olunmuş, Azərbaycan xalqının əsas inanc yerlərindən biri olan və 1936-cı ildə dağıdılmış Bibiheybət məscidi yenidən qurulmuş, yeni dini tədris müəssisələri fəaliyyətə başlamışdır (25, 222).

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərliyi dövründə Azərbaycan xalqının zəngin tolerantlıq ənənəsinin qorunub saxlanılmasına dövlət səviyyəsində böyük önəm verilmiş, bu ənənənin möhkəmləndirilməsi hökumətin din siyasətinin prioritet və əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev mütəmadi olaraq müxtəlif dinlərə mənsub din xadimləri ilə görüşür, ibadət ocaqlarını ziyarət edir, dindarlar qarşısında çıxışlar edir, dini bayramlar və mərasimlər münasibətilə onları təbrik edirdi (19, 131).

Ulu öndər Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dövlət-din siyasəti bu gün onun siyasi varisi Prezident İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə, böyük uzaqgörənliklə və uğurla davam etdirilir, ölkədə yaşayan müxtəlif din və məzhəblərin nümayəndələrinə xüsusi diqqət göstərilir. Onun bilavasitə diqqət və qayğısı ilə ölkədə yüzlərlə məscid, sinaqoq inşa edilmiş, əsaslı bərpa olunmuş, müqəddəs ziyarətgahlar yenidən qurulmuş, yeni dini təhsil ocaqları yaradılmışdır.

Təzəpir, Bibiheybət, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidlərində geniş tikinti və yenidənqurma işlərinin aparılması, Gəncədəki İmamzadə kompleksinin Prezident İlham Əliyevin müvafiq tapşırıq və sərəncamları ilə yenidən qurulması, Qafqazın ən böyük məscidi hesab edilən və ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Heydər məscidinin, Cəfər Mərcanlıda Şuşa məscidinin oxşarının inşası və dini qurumlara dövlət büdcəsindən mütəmadi olaraq maliyyə vəsaitinin ayrılması xalqımızın ən yeni tarixinin şanlı səhifələrindəndir (26, 41).

Əgər Azərbaycan müstəqilliyinin ilk on ilində dünyada dinlər və mədəniyyətlərə dialoq prosesinin ən aktiv iştirakçısı idisə, hazırda bu prosesin təşkilatçısı, hətta lokomotivi funksiyasını yerinə yetirir. Bu gün dünya ictimaiyyəti həm Azərbaycanı tolerant, multikultural ölkə

kimi qəbul edir, həm də bu dəyərlərin dünyada təşviqi istiqamətində hökumətin qazandığı uğurları etiraf edir.

Bu günə kimi dövlət-din münasibətləri sahəsində fəaliyyət göstərən sturukturların formalaşdırılması və onların işinin koordinasiya olunması istiqamətində də bir sıra ciddi və əhəmiyyətli qərarlar qəbul olunub. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin sarsılmaz qətiyyəti ilə 2014-cü ilin fevralında Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə tənzimlənməsi, məzhəb dözümlülüyü ənənələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, etnik qruplara və dini icmalara dövlət qayğısının artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasında Millətlərarası münasibətlər, multikulturalizm və dini məsələlər şöbəsinin, eləcə də Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması xüsusi qeyd edilməlidir. Şöbə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, Azərbaycanda yaşayan bütün etnik və dini qrupların hüquqlarının qorunması, ölkəmizin zəngin tarixə malik tolerantlıq ənənələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi və digər dövlət qurumlarının fəaliyyəti ilə yanaşı, qeyd olunan rəsmi qurumların yaradılması və bu prosesə cəlb edilməsi Azərbaycan Hökumətinin tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyətlər və dinlərarası dialoq sahəsində hədəflərinə doğru irəliləməsini daha da sürətləndirir. Şübhəsiz ki, bu sahədə önəmli və prinsiplial qərarlardan biri də ölkə Prezidentinin 2016-cı ili respublikamızda «Multikulturalizm ili» elan etməsi və bununla əlaqədar Tədbirlər Planını təsdiqləməsidir. Bu, istər dövlət-

din münasibətləri, istərsə də multikulturalizm sahəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcı deməkdir.

Eyni zamanda, 2017-ci il Azərbaycanda «İslam Həmrəyliyi İli» elan edildi. Azərbaycan özünü İslam mədəniyyətinin bir parçası hesab edir və bu da öz növbəsində Azərbaycanın islam həmrəyliyinə verdiyi önəmin və dəstəyin göstəricisidir. Bu il çərçivəsində Azərbaycanda və xaricdə bir sıra mühüm tədbirlər keçirildi.

Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına verilən böyük önəmin göstəricilərindən biri də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 oktyabr 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun, 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə isə ölkəmizdə yeni təhsil müəssisəsi – Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılmasıdır. İnstitutun təsis edilməsində əsas məqsəd Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən və dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsi olan yüksək dini-mənəvi mühitin qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini, dini fəaliyyətin təşkili sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməkdir. Bu, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu sahəyə böyük diqqət və qayğısının göstəricisidir.

Dövlət, eyni zamanda, dini icmalara xüsusi qayğını bir an belə səngitmir, büdcədən onlara maliyyə yardımı ayırır, dini bayram və mərasimlər dövlət səviyyəsində qeyd edilir. Bu, Azərbaycan Hökumətinin dini icmalara yüksək diqqət göstərdiyinə dəlalət edir (35, 384).

Ümummili lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu din siyasəti və onun tərkib hissəsi kimi tarixi dini abidələrin – məscid, kilsə,

sınaqoqların bərpası, milli-mənəvi dəyərlərimizin, tolerantlıq ənənələrimizin təbliği və təşviqi, zəngin mədəni irsimizin beynəlxalq aləmdə tanınması Ulu Öndərin adını daşıyan Heydər Əliyev Fondu tərəfindən də uğurla həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO-nun və İSESKO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu qısa vaxtda məscidlərin, ziyarətgahların, xristian və yəhudi məbədlərinin tikintisi və bərpasında, Azərbaycan həqiqətlərinin, o cümlədən, ölkəmizdəki dini və milli dözümlülük ənənələrinin beynəlxalq aləmdə tanınmasında böyük uğurlara imza atıb.

Ulu Öndərin apardığı uğurlu din siyasəti nəticəsində qorunub-saxanılmış tolerantlıq ənənələri, bərpa edilmiş tarixi-dini, memarlıq abidələrimiz, xalqımızın zəngin incəsənəti, ədəbiyyatı bizim dünya mədəniyyətinə ən böyük töhfəmiz, gələcək nəsillər üçün ən dəyərli mirasımızdır. Heç şübhə yoxdur ki, Azərbaycan xalqı bu mirasın sahibi, Heydər Əliyev onun qorucusu, Heydər Əliyev Fondu isə himayədarı və təbliğatçısı kimi tarixdə qalacaqdır.

Son illər Fondun xətti ilə bir çox dini abidələr, o cümlədən, Əzizbəyov rayonu Binə qəsəbəsində Möhsün Səlim və İmam Rza məscidlərində, Gəncə şəhərində Şah Abbas və Həzrət Zeynəb məscidlərində, Buzovna qəsəbəsində Cümə məscidində, Mərdəkan qəsəbəsində Pir Həsən ziyarətgahında təmir və bərpa işləri həyata keçirilmişdir (37, 95).

Eyni zamanda, Heydər Əliyev Fondu Katolik Kilsəsinin Azərbaycan Respublikasındakı Apostol Prefekturası arasında sıx əlaqələr mövcuddur. 2008-ci ildə sözügedən iki qurum arasında

əməkdaşlıq haqqında Memorandum imzalanmış, Fondun dəstəyi ilə 2009-cu ildə Bakıda yerləşən «Bakirə Müqəddəs Məryəm» Katolik Kilsəsində yenidənqurma və bərpa işləri aparılmışdır.

Mühüm nailiyyətlərdən biri də 2016-cı il fevralın 23-də Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə Vatikanda Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə bərpa edilmiş Marçellinio və Pietro katakombalarının açılış mərasiminin keçirilməsidir. Bu, Azərbaycanın təkcə ölkəmizdə deyil, dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində yerləşən müxtəlif mədəniyyətlərə və dinlərə aid abidələrə göstərdiyi qayğı və diqqətin göstəricisidir.

Ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsinə və sabitliyin qorunmasına Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi (QMİ) də öz töhfəsini verir. Dövlətin həyata keçirdiyi din siyasətində QMİ xüsusi rola və çəkiyə malikdir. İdarə ilə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər dinlərin nümayəndələri arasında münasibətlər qarşılıqlı anlaşma və etimada söykənir. Onlar ölkəmizin müstəqilliyinin qorunması və möhkəmləndirilməsi işində fəal iştirak edirlər. Bu münasibətlərin yüksək olması baxımından Azərbaycan bu gün bir çox dünya ölkələri üçün örnək rolunu oynayır.

Bu gün tarix boyu ölkəmizin ərazisində mövcud olmuş müxtəlif xalqların qarşılıqlı hörmət və anlayış şəraitində yaşamaları fakt olaraq artıq bütün səviyyələrdə təsdiq edilir. Məhz dərin köklərə dayanan və bu günə kimi inkişaf edərək cəmiyyətin gündəlik həyat tərzinə çevrilmiş birgəyaşayış Azərbaycanda dövlət siyasəti kimi multikulturalizmin ictimai əsasını təşkil edir (29, 108).

Qeyd olunan çoxsaylı faktlar ölkəmizdə bütün dinlərə bərabərhüquqlu şəraitin yaradıldığını, Azərbaycan Respublikasında

dövlət-din münasibətlərinin yüksək olduğunu, hökumətin bütün xalqların, etnik qrupların hüquqlarına hörmətlə yanaşdığını, onların tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsinə, qorunub saxlanılmasına xüsusi önəm verdiyini əyani surətdə sübut edir.

Tam qətiyyətlə deməyə əsas vardır ki, Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi, tolerantlıq ənənələrinin möhkəmləndirilməsi üçün bütün tədbirlər ardıcılıqla, məqsədyönlü surətdə həyata keçirilir, ayrı-ayrı inanlı insanların bərabər hüquqlu vətəndaş kimi yaşayıb fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaradılır.

Bu gün qarşıda duran əsas vəzifə bu zəngin sərvəti qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə ötürməkdir. Bu, hər bir Azərbaycan vətəndaşının üzərinə düşən tarixi məsuliyyətdir.

II FƏSİL

DÖVLƏT-DİN MÜNASİBƏTLƏRİNİN
HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Azərbaycan Respublikasında din və etiqad azadlığı

Hər bir dövlətin dini etiqad və vicdan azadlığının təmin olunmasına, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsinə, bu siyasətin məqsəd və prinsiplərinə, həyata keçirilməsinə öz baxış sistemi və yanaşması vardır. Bu siyasət tarixi ənənəyə, milli-mənəvi dəyərlərə, milli qanunvericiliyə, eyni zamanda, beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına əsaslanır.

Tarix boyu Azərbaycan polietnikliyi, çoxmillətliyi və tolerantlığı ilə seçilmiş, müxtəlif dinlərin nümayəndələri burada sülh şəraitində, dinc, yanaşı fəaliyyət göstərmiş, milli, dini və irqi ayrışkıllıq müşahidə olunmamışdır. Azərbaycan xalqı həmişə dostluğu, qardaşlığı, birliyi və mehribanlığı möhkəmləndirməyə, insanların dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, onlar arasında sülh, əmin-amanlıq və mehribanlığın hökm sürməsinə çalışmışdır (11, 8).

Müasir dövrdə də ölkəmizdə bu zəngin ənənə dövlət tərəfindən qorunub saxlanılaraq uğurla davam etdirilir, bütün dinlər cəmiyyətin inkişaf prosesinə eyni istiqamətdə öz töhfələrini verir. Bu, xalqımızın tarixi tolerantlıq ənənəsinin göstəricisi, eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının tolerantlığın möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş siyasətinin və söylərinin nəticəsidir (13, 159).

Bu gün bütün dinlərin nümayəndələri ölkəmizdə öz dini ayin və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirir, dövlət onların fəaliyyətinə müdaxilə etmir, dövlət-din münasibətləri beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənilir, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qurumları

beynəlxalq təşkilatlarla din və etiqad azadlığının təmin olunması sahəsində sıx əməkdaşlıq edir.

Hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu yolunu seçən ölkəmiz dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya edir, insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən, vicdan və dini etiqad azadlığının təmin olunması istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü işlər görür.

Dini etiqad azadlığının təmin olunması ilə bağlı dövlət siyasətinin əsasını Azərbaycanda ümummilli lider Heydər Əliyev qoymuş, onun ölkəmizə rəhbərliyi dövründə bu sahəyə aid qanunvericilik bazası gücləndirilmiş, tolerantlıq ənənələri daha da möhkəmləndirilmiş, etnik və dini qrupların hüquqlarının qorunması, dinlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi istiqamətində müntəzəm və ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Hazırda bu siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev uğurla və böyük uzaqgörənliklə davam etdirir. Azərbaycanda fikir, söz və vicdan azadlığı prinsiplərinin təmin edilməsinə və qorunmasına xüsusi önəm verilir. Bu sahədə görülən işlər daim diqqət mərkəzindədir, ölkədə və dünyada din və vicdan azadlığının qorunması ilə bağlı bütün səylər dəstəklənir. Məhz bu siyasət nəticəsində ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün dinlərin nümayəndələrinin etiqad azadlığı təmin edilmiş, onların sərbəst fəaliyyəti üçün bərabər imkanlar, mühit və şərait yaradılmışdır.

Azərbaycanda vətəndaşların etiqad azadlığının təmin edilməsi sahəsində həyata keçirilən siyasət bu gün öz müsbət bəhrəsini verməkdədir. Hazırda respublikada dini durum sabitdir, tolerantlığın səviyyəsi yüksəkdir, dini etiqadına görə vətəndaşlar arasında ayrışikliyə yol verilmir, ölkəmizdə mütəmadi olaraq dinlə bağlı beynəlxalq konfrans və simpoziumlar keçirilir (23, 172).

Vicdan azadlığının təmin edilməsinə yönəlmiş qanunvericilik bazasının yaradılması, mütəmadi təkmilləşdirilməsi və uğurlu tətbiqinə nail olunması müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi daim diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazası yaradılarkən, ölkədə yaşayan və fəaliyyət göstərən çoxmillətli və çoxdinli etnik qrupların vicdan azadlığının təmin edilməsinə, yüz illər boyu azərbaycanlılarla qardaşlıq şəraitində yaşayan xalqların ən böyük nailiyyəti olan dini və milli dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsinə və yad təsirlərdən qorunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının din siyasəti beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, ölkəmizin qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddələrinə, «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və digər normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul olunması, eyni zamanda, 1992-ci ildə «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun (Qanuna əlavə və dəyişikliklər - 1996, 1997, 1999, 2001, 2002, 2005, 2009, 2011, 2012, 2013, 2015-ci illər) qəbulu ölkədə əsas insan hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən, vicdan azadlığının təmin edilməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasına, bu sahədə dövlət siyasətinin beynəlxalq hüququn norma və tələblərinə uyğun həyata keçirilməsinə etibarlı hüquqi-siyasi zəmin yaratmışdır. Dini etiqad azadlığının təmin edilməsinə yönəlmiş normativ-hüquqi aktlar arasında «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının

Qanunu xüsusi yer tutur. Qanunun qəbul edildiyi vaxtdan ötən 20 ildən artıq müddətdə dini etiqad azadlığının təmin olunması istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, bu sahədə dövlət siyasəti daha da təkmilləşdirilmiş, yeni idarəçilik prinsip və mexanizmləri yaradılmışdır.

Sonrakı illərdə ölkəmizin sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı, dünya birliyinə inteqrasiyası, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması, yeni beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, digər sahələrdə olduğu kimi, dini etiqad azadlığı sahəsində də qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklərin olunmasını zəruri etmişdir (18, 58).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18, 25, 47, 48, 49 və 71-ci maddələrində dini etiqad və vicdan azadlığına geniş yer verilir. Konstitusiyanın 18-ci maddəsinə əsasən, **«Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır. Dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır»**.

Bu müddəaya əsasən, din dövlət siyasətinə müdaxilə etmir, dinin dövlətdən ayrı olması siyasi-ideoloji xarakter daşıyır və ictimai-siyasi sistemin dünyəviliyini, ölkənin şəriət qanunları ilə idarə edilməməsini, dövlətin sosial, iqtisadi, siyasi və hüquqi əsaslarının şəriət əhkamlarına əsaslanmamasını, dini inhisarında saxlamamasını, ölkə daxilində heç bir dinə və ya dini quruma digərləri ilə müqayisədə hər hansı üstünlüyün verilməməsini, dövlət təhsil sisteminin dünyəvi xarakter daşmasını nəzərdə tutur.

Burada bir məqam xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Din dövlətdən ayrı

olsa da, dindar dövlətdən ayrı deyil, dövlət xalqın inancına hörmətlə yanaşır və milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına din siyasətinin tərkib hissəsi kimi baxır. Prezident dövlət başçısı kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə yanaşı, «Qurani-Kərim»ə də and içir. İslamın bir sıra rəmzləri dövlət atributlarında öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin 3-cü bəndində birmənalı olaraq göstərilib: **«Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır».**

Bu bənd ümumən, insanlar, o cümlədən, müxtəlif etnik və dini qruplar arasında hüquq bərabərliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Hansı dinə etiqad bəsləməsindən asılı olmayaraq, hər kəsin eyni hüquq və azadlığa malik olması, insan hüquq və azadlıqlarının dini mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırılmasının qadağan edilməsi xüsusi vurğulanır.

Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində bu müddəalar real həyatda da öz əksini tapmış və bilavasitə milli və dini azlıqların hüquqlarının qorunmasına yönəlmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif dinlərin nümayəndələri digər ölkə vətəndaşları ilə eyni hüquqlara malikdir, milli və dini mənsubiyyətə görə onların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması qadağandır.

Konstitusiyanın 47-ci maddəsində yazılıb: «Hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır. Heç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz. İrqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğata yol verilmir».

Bu maddədə Azərbaycan Respublikasında hər kəsin fikir azadlığının olduğu, insanların əqidəsini açıqlamağa və əqidəsindən dönməyə məcbur edilməsinin, dini ədavət və düşmənçilik təbliğatı aparılmasının qadağan edildiyi təsbit olunmuşdur. Ölkədə hər bir kəs dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək və istədiyi dinə etiqad etmək hüququna malikdir. Eyni zamanda irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçiliyin təbliği qadağandır.

Konstitusiyanın 48-ci maddəsinə əsasən, «Hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır. Dini mərasimlərin yerinə yetirilməsi, ictimai qaydanı pozmursa və ya ictimai əxlaqa zidd deyildirsə, sərbəstdir. Dini etiqad və ya əqidə hüquq pozuntusuna bəraət qazandırmır. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz».

Əsas Qanunun bu maddəsi ölkə vətəndaşlarına dinə münasibətlərini müstəqil və sərbəst müəyyənləşdirmək hüququ verir. Dövlət vətəndaşların vicdan azadlığını təmin edir, onların etiqad seçiminə hörmətlə yanaşır, eyni zamanda, qanunlara əməl olunmasına nəzarət

edir. Dini etiqad qanun pozuntusuna haqq qazandırmır, hər bir dındar, eyni zamanda, öz ölkəsinin vətəndaşıdır və onun dövlət qarşısında hüquq və vəzifələri vardır.

Vicdan azadlığı insanın düşünmək və öz əqidəsinə uyğun olaraq davranmaq hüququdur. Bu hüquq bir-biri ilə sıx bağlı olan hər hansı dinə təklikdə və ya başqaları ilə birgə etiqad etməyi, dinini dəyişdirməyi, təbliğ etməyi, ateist təbliğatı aparmağı, dini ayin və mərasimlərin icrasında sərbəst iştirakı və digər bir sıra vacib məsələləri əhatə edir.

Konstitusiyanın 49-cu maddəsinə görə, **«Hər kəsin başqaları ilə birlikdə sərbəst toplaşmaq azadlığı vardır. Hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə, dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır».**

2016-cı ildə ümumxalq səsverməsinə çıxarılan referendum aktı layihəsində həmin maddənin aşağıdakı redaksiyada verilməsi nəzərdə tutulmuşdur: **«Hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə, ictimai qaydanı və ya ictimai əxlaqı pozmamaq şərti ilə, dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır».** Bu maddədə ölkə vətəndaşlarının sərbəst toplaşmaq hüququ təsbit olunmuşdur. Dövlət ictimai qaydanı və ya ictimai əxlaqı pozmamaq şərti ilə insanların sərbəst toplaşması üçün şərait yaradır.

Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən, **«Heç bir halda heç kəs din, vicdan, fikir və əqidəsini açıqlamağa məcbur edilə bilməz və bunlara görə təqsirləndirilə bilməz».**

Bu maddədə hər hansı dinə etiqad bəsləyən şəxsin əqidəsini açıqlamağa məcbur edilməsinin və buna görə təqsirləndirilməsinin qadağan olunduğu aydın surətdə göstərilmişdir. Ölkə vətəndaşı sayılan hər kəs dini seçməkdə və ona etiqadda sərbəstdir; hər hansı dinin nümayəndəsinin əqidəsini açıqlamağa məcbur edilməsi və buna görə təqsirləndirilməsi yolverilməzdir.

Konstitusiyamızın beynəlxalq hüquqi normalara əsaslanan bu müddələrinin tələbləri «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda tam aydınlığı ilə əks olunmuşdur. Dilindən, dinindən, irqi-etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Əsas Qanun hər bir vətəndaşın vicdan azadlığına etibarlı təminat verməklə, dövlət-din münasibətlərini beynəlxalq hüquq normalarına uyğun tənzimləyən hüquqi-siyasi sənəddir. Qanunun tələblərini pozan vəzifəli şəxs və vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyır.

Azərbaycan dövləti milli, etnik, irqi və ya dini zəmində insanların Konstitusiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə cəzalar müəyyənləşdirmişdir. Dini etiqad azadlığı yalnız qanunda nəzərdə tutulan və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallarda ictimai təhlükəsizlik mənafeləri üçün, ictimai qaydanın təmin edilməsi, sağlamlığın, mənəviyyətin və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün məhdudlaşdırıla bilər (15, 23).

Azərbaycan Respublikasında dini etiqad azadlığının təmin edilməsi və dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri 2001-ci ilin iyununda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılmasıdır. Bu qurumun fəaliyyətə başlaması ölkədə dini fəaliyyət sahəsində dövlət

siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə, tolerantlıq mühitinin gücləndirilməsinə və daha da inkişafına, gələcəkdə din sahəsində baş verə biləcək xoşagəlməz halların qarşısının alınmasına ciddi təsir göstərmişdir. Komitə dövlət-din münasibətlərinin sağlam təməllər üzərində qurulması, dini durumun sabitliyinin qorunması, tolerantlığın gücləndirilməsi, dini icmalar arasında anlaşmanın möhkəmləndirilməsi və sıx əlaqələrin yaradılması məqsədi ilə mütəmadi olaraq müxtəlif görüş, seminar və konfranslar təşkil edir (35, 377).

Azərbaycanda vicdan və etiqad azadlığının təmin olunmasına və bu sahəyə yüksək diqqət göstərilməsinə dəlalət edən amillərdən biri də müstəqillik dövründə dini ibadət ocaqlarının sayının artmasıdır.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyindən əvvəl 18 məscid mövcud idisə, hazırda ölkədə 2 250 məscid, 14 kilsə və 7 sinaqoq fəaliyyət göstərir (34, 136). Məscidlərdən 136-sı Bakı şəhərində yerləşir. Kilsələrdən 6-sı pravoslav (Bakıda 3, Gəncə, Sumqayıt və Xaçmazda 1), 4-ü gürcü pravoslav (Qax rayonu), 1-i lüteran, 1-i katolik, və 2-si Alban-udi dini icmasına məxsusdur. Yəhudi sinaqoqlarından 2-si Bakıda, 2-si Oğuzda, 3-ü Quba rayonunun Qırmızı qəsəbəsində yerləşir. Hazırda ölkədə 925 dini icma qeydiyyatdan keçmişdir, onlardan 892-si İslam, 33-ü qeyri-islam icmalarıdır. Sonunculardan 22-si xristian, 8-i yəhudi, 2-si bəhai, 1-i Krişna şüuru dini icmasıdır. Ölkə ərazisində 748 pir və ziyarətqah fəaliyyət göstərir, onlardan 25-i Bakı-Abşeron bölgəsinin payına düşür (16).

Azərbaycanda yaşayan qədim xalqlardan biri yəhudilərdir. Məskunlaşdıqları digər ölkələrdə işgəncə və təzyiqlərə məruz qalan yəhudilər 2500 ildən artıqdır ki, yurdumuza pənah gətirərək burada

sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayırlar. Onlar ölkəmizdə heç vaxt dini dözümsüzlüyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamış, əksinə, daim yerli əhalinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunmuşlar (37, 35).

Bu gün Azərbaycan dünyada yəhudilərə xoş münasibət göstərilən, onlarla mülayim rəftar edilən azsaylı ölkələrdən biridir. Bir çox taleyüklü məsələlərdə yəhudilər azərbaycanlıların dərdinə şərik çıxmış, düşməne qarşı vahid cəbhədə hər iki xalqın nümayəndələri birgə mübarizə aparmışlar (42, 127).

Xristianlığın Azərbaycanda yayılması 1700 il bundan əvvələ təsadüf edir (41, 115). Bu gün Azərbaycanda xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qollarını təmsil edən bir çox dini icma fəaliyyətini sərbəst davam etdirir.

Müasir dövrdə dini etiqad azadlığının təmin olunmasında və dini dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsində mədəniyyətlərarası dialoq və dinlərarası əməkdaşlıq xüsusi rol oynayır. Dinlərarası ədavət və münaqişələrin qızışdırılmasının qarşısının alınmasında bütün cəmiyyət, dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bu reallığı nəzərə alan, Azərbaycan dövləti bütün dinlərin dəyərlərinə hörmətlə yanaşır, tolerantlıq ənənələrini möhkəmləndirir, dini ədavət və düşmənçilik çağırışlarının qarşısını alır, xalqlar, dinlər və sivilizasiyalararası dialoqun və əməkdaşlığın gücləndirilməsinə çalışır.

Ölkəmiz hər il dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq mövzusunda bir çox beynəlxalq konfrans və elmi simpoziumlara ev sahibliyi edir (35, 363). Son illər Azərbaycanda bir çox beynəlxalq tədbirlər keçirilmişdir. 2009-cu il noyabr ayının 6-7-də Bakıda «Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru» mövzusunda

beynəlxalq konfrans, 2010-cu il aprel ayının 26-27-də «Dini liderlərin Ümumdünya Sammiti», 2015-ci ilin aprel ayının 6-9-da «Dünya Mədəniyyətlərarası Forumu», 2014-cü il noyabrın 14-də Bakıda ATƏT-in Bakı layihə əlaqələndiricisi, Azərbaycan Hökuməti, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və UNESCO üzrə Azərbaycan Milli Komissiyasının birgə təşəbbüsü ilə «Dini tolerantlığın möhkəmləndirilməsi (Azərbaycan modeli, ATƏT regionu və onun hüdudlarından kənarda çağırışlar)», 2019-cu il martın 5-də Bakıda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin və Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin birgə təşkilatçılığı ilə «Dinlərarası və sivilizasiyalararası dialoqdan əməkdaşlığa doğru» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Sözügedən tədbirlərdə sivilizasiyalararası dialoq, milli və dini azlıqların mədəni hüquqları, bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlarla əlaqə və əməkdaşlığın gücləndirilməsi məsələləri geniş müzakirə olunmuşdur.

Dövlət dini icma və dindarlara xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşır, hər il dövlət büdcəsindən dini icmalara yardımlar ayrılır və bu yardımlar dini maarifləndirmə işinə ciddi töhfələr verir. Bu, bir daha Azərbaycan Hökumətinin milli azlıq və dini icmaların hüquqlarının qorunmasına, onların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə və zərərli təsirlərə məruz qalmaması üçün göstərdiyi səylərə əyani sübutdur (35, 384).

Son illər görülmə işlər və həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizdə hər kəsin etiqad seçiminə hörmətlə yanaşıldığını, qəbul olunan qanun və normativ aktların beynəlxalq hüquq və normalara uyğunlaşdırıldığını, görülmə işlərin bütövlükdə əqidə azadlığını təmin etməyə, bu sahədə yarana biləcək problemləri həll etməyə, dövlətlə dini qurumlar

arasında münasibətləri qanun çərçivəsində tənzimləməyə hüquqi əsas verdiyini, ölkəmizdə bütün dinlərə bərabərhüquqlu şəraitin yaradıldığını, tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğunu, hökumətin bütün xalqların, etnik azlıqların hüquqlarına hörmətlə yanaşdığını, onların tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsinə, qorunub saxlanılmasına xüsusi önəm verdiyini göstərir.

Dini ekstremizmlə mübarizə

Müasir dövrdə dünyanın bir sıra dövlətləri terror və ekstremizmdən ciddi əziyyət çəkir. Terror hadisələri səbəbindən dünyanın bir çox bölgələrində ictimai sabitlik pozulur, vətəndaş qarşuduması yaranır, milyonlarla insan qaçqın və didərgin həyatı yaşayır, tarixi memarlıq abidələri, dini ibadət ocaqları, məktəb və xəstəxanalar dağıdılır.

Son illər dünyada regional və qlobal müstəvidə baş verən hadisələr yüksək əxlaqi dəyərlərin təbliği, insanların birlik və bərabərliyinin təmin edilməsi, sülhün və əmin-amanlığın qorunması missiyasını daşıyan dinlərdən müasir dövrdə bir sıra hallarda siyasi məqsədlərin və məkrli niyyətlərin həyata keçirilməsində geniş istifadə olduğunu göstərir. Hazırda dünyada, xüsusilə müsəlman ölkələrində sabitliyin pozulmasında, təəssüf ki, din amili xüsusi rol oynayır, beynəlxalq güclər bu vəziyyətdən məharətlə və böyük ustalıqla istifadə edir. Bu, müəyyən şəxslər və qurumlar tərəfindən yaradılan çoxsaylı hərəkət və cərəyanların timsalında özünü daha açıq büruzə verir (37, 267).

Radikalizm və ekstremizmin yaranmasının və yayılmasının müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəbləri var və bu özünü bir çox sahələrdə göstərir. Dövlət siyasətində ayrı-seçkiliyə yer verilməsi, ədalət prinsipinin pozulması, dinlərarası münasibətlərin gərginləşdirilməsi, bəzən dini dəyərlərin təhqir olunması, dini zəmində ədavət və düşmənçiliyin qızışdırılması bu səbəblərdəndir (19, 72).

Eyni zamanda, bir sıra ölkələrdə zərərli dini təriqətlərin sərbəst yayılması, radikal və ekstremist qruplarla mübarizə işinin səmərəli

qurulmaması, dindən siyasi məqsədlər üçün istifadəyə şərait yaradılması, beynəlxalq və regional əhəmiyyətli münaqişələrin uzun illər həllini tapmaması və yeni qarşıdurmaların yaranması dünyada ekstremizm və dözümsüzlük meyillərini daha da artırır, onların əhatə dairəsini genişləndirir. Dünya ölkələrinin və beynəlxalq qurumların bu risklərin qarşısının alınması məqsədilə göstərdikləri səylər və həyata keçirdikləri tədbirlər bir sıra hallarda ciddi nəticə vermir, əksinə, münasibətlərin daha da gərginləşməsinə, vəziyyətin mürəkkəbləşməsinə, münaqişələrin artmasına, ölkələrin dağılmasına və günahsız insanların qətlə yetirilməsinə gətirib çıxarır.

Bu, bütövlükdə dünyada ədavətin, ekstremizm və radikallıq meyillərinin, silahlı və qanlı qarşıdurmaların artmasına, günahsız insanların münaqişə qurbanlarına çevrilməsinə təkan verir. Müasir dövrdə qüvvətli dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin, beynəlxalq qurumların birgə səylərinin olmadığı təqdirdə, bu kimi problemlərin qarşısının alınması mümkünsüz görünür. Ekstremizm və radikalqla səmərəli mübarizə üçün həm güclü dövlətin, həm də güclü vətəndaş cəmiyyətinin olması vacibdir.

Müasir dövrdə bəşəriyyəti ciddi təhdid edən terror və ekstremizmin tarixi qədim dövrlərə təsadüf edir və yaranması müxtəlif səbəblərlə əlaqələndirilir. Bir çox hallarda bu kimi münaqişələr etnik, dini, irqi və s. zəmində baş verir. Motivindən və yaranma səbəblərindən asılı olmayaraq, terrorizm ekstremizmin təzahür formalarından biridir və bu təhlükənin aradan qaldırılması hazırda bəşəriyyətin ən mühüm və başlıca vəzifələrdəndir.

Bu gün terror hadisələrindən heç kim və heç bir dövlət sığortalanmamışdır. Müasir dövrdə bütün dünya xalqları, Uzaq

Cənubi-Şərqi Asiyadan tutmuş Yaxın Şərqə qədər, Afrikadan, Avropadan Amerikayadək dünyanın bir çox ölkələri terrorun dəhşətli nəticələrini birbaşa və yaxud dolayısı ilə hiss edir və bu kimi hadisələrdən ciddi əziyyət çəkir. Bu təkcə hər hansı bir ölkənin və yaxud xalqın deyil, bütün bəşəriyyətin problemidir. Hər il dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində baş verən terror aktları və siyasi münaqişələr nəticəsində yüzminlərlə günahsız insan terrorun qurbanına çevrilir.

Bu gün biz bir sıra hallarda terror hadisələrinin kökündə din amilinin dayandığının xüsusi vurğulandığının şahidi oluruq. Bir sıra dairələr insanlara sülh, əmin-amanlıq bəxş etmək missiyası daşıyan səmavi dinləri terrora zəmin yaratmaqda günahlandırır. Bu məsələdə daha çox haqsızlığa və tənqidə məruz qalan din İslamdır. Təəssüf ki, məlumatsızlıq, cəhalət, qeyri-obyektiv təbliğat, bir sıra hallarda müsəlmanların qeyri-adekvat davranışları və digər səbəblərdən yüzminlərlə insanda İslam dini ilə bağlı zaman-zaman yanlış təsəvvür formalaşmışdır. Əslində heç bir səmavi din zorakılığa, terrora və dini ayrı-seçkiliyə haqq qazandırmır. İslam meydana gəldiyi gündən digər dinlərin nümayəndələrinə hörmətlə yanaşmağı vacib saymış, ayrı-ayrı dinlərin mənsublarına öz inanclarına uyğun yaşamalarına şərait yaratmışdır. Bu gün terrora ən sərt münasibət bildirən dinlərdən biri İslam, ondan ən çox əziyyət çəkənlər isə müsəlmanlardır (13, 308).

Azərbaycan xalqı tarixin müxtəlif mərhələlərində haqsızlıqlara, zülmə və terrora məruz qaldığından, onun ağrı-acısına, ağır nəticələrinə daha dərindən bələddir. Təəssüf ki, bu gün bir sıra dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar bölgədə və dünyada baş verən münaqişələrə ikili standartlarla yanaşır, prinsiplial mövqə nümayiş

etdirmir, problemlərin həllini bilavasitə münaqişəyə cəlb olunmuş tərəflərin işi hesab edir. Bu, xalqımız üçün son dərəcə mühüm olan Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə yanaşmada da özünü açıq göstərir. Dağlıq Qarabağ probleminin bu günə kimi həll olunmamasında bu kimi subyektiv amillərin rolu kifayət qədər böyükdür (32, 129).

Ermənistanın terrora dövlət səviyyəsində dəstək verməsi və Azərbaycana qarşı terrora fəal iştirakı, çoxlu sayda günahsız Azərbaycan vətəndaşını qətlə yetirməsi, mədəniyyət abidələrini, dini ibadət ocaqlarını dağıtması inkaredilməz faktdır. Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının müxtəlif vaxtlarda ölkəmizdə bir sıra terror aktları törətməsi, insanları qətlə yetirməsi bu fikri bir daha təsdiq edir (13, 311).

Sözügedən münaqişə 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana torpaq iddiası, Dağlıq Qarabağı ələ keçirməsi cəhdi ilə başlamış və iki ölkə arasında müharibəyə gətirib çıxarmışdır. Sonrakı illərdə Ermənistan silahlı qüvvələri bir sıra xarici dövlətlərin dəstəyi ilə Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etmiş, tarixi abidələri, məscidləri, qəbiristanlıqları, məktəbləri, xəstəxanaları, mədəniyyət evlərini və muzeyləri dağıtmış, bir milyondan artıq Azərbaycan vətəndaşını doğma torpaqlarından didərgin salaraq son dərəcə ağır şəraitdə yaşamağa məhkum etmişdir (11, 18).

Terrorun ağrı-acısını yaşamış bir ölkə kimi Azərbaycan terrorun bütün təzahürlərini pisləyir, terror hadisələrinin qarşısının alınmasına yönəlmiş səyləri tam dəstəkləyir, onu doğuran səbəblərin aradan qaldırılması və qarşısının alınması məqsədilə dünyanın bir çox ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla müntəzəm və sıx əməkdaşlıq edir.

Azərbaycan olduqca həssas, böyük dövlətlərin maraqlarının

toqquşduğu bölgədə yerləşdiyindən, gələcəkdə yarana biləcək, davamlı inkişafa mane olacaq münaqişələrin qarşısının vaxtında alınması və qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu reallıqları nəzərə alaraq, Azərbaycan balanslaşdırılmış siyasət həyata keçirir və beynəlxalq əməkdaşlığa xüsusi önəm verir.

Müasir dövrdə fundamental insan hüquqlarından olan vicdan və dini etiqad azadlığının təmin edilməsi, qorunması bir çox dövlətlərin və beynəlxalq qurumların siyasətində və qarşılıqlı əlaqələrində xüsusi rol oynayır. Bu gün dinlə bağlı məsələlərə yalnız insan hüquqları və milli-mənəvi dəyərlər prizmasından deyil, həm də təhlükəsizlik baxımından yanaşılması dövlətin vəzifəsi və müstəsna hüququdur. Din dövlətdən ayrı olsa da, dövlət dindən ayrı deyil və ölkədəki dini duruma, vətəndaşların təhlükəsizliyinə görə bilavasitə məsuliyyət daşıyır (23, 191).

Azərbaycan Respublikasında dini ekstremizm təhlükəsi keçən əsrin 90-cı illərindən meydana çıxmağa başlamış, müstəqilliyin ilk illərində respublikada siyasi sabilliyin pozulması, Ermənistanla silahlı münaqişə və iqtisadi durumun çətinləşməsi ölkədə xeyli problem yaratmışdır. Yetmiş ildən artıq bir müddətdə sovet rejiminin ateizm təbliğatına məruz qalan, din xadimlərinin fəaliyyətinə, din təhsilinə və dini maarifləndirmənin aparılmasına qadağa qoyulan ölkəmizdə dini fəaliyyət sahəsində bir sıra problemlər özünü açıq göstərir, əhalinin böyük bir hissəsinin din barəsində məlumatsızlığı, dinlərin fəlsəfəsinə, Azərbaycanda yayılması tarixinə və xüsusiyyətlərinə dair biliklərinin yetərsizliyi qeyri-ənənəvi radikal dini təriqətlərin respublikada yayılmasına əlverişli şərait yaradırdı (30, 114).

Eyni zamanda, müstəqilliyin ilk illərində bu sahəyə dövlət nəzarəti

müxtəlif səbəblərdən zəif həyata keçirilir, insanlara humanitar yardım göstərmək məqsədilə ölkəmizə gələn müxtəlif təşkilatlar fəal dini təbliğat aparmağa, zərərli dini təlimləri yaymağa, əsasən də gəncləri təsir altına salmağa çalışırdılar. Bu cəhdlər təkcə dini maarifləndirmə məqsədi daşmır, eyni zamanda, dini ekstremist əhval ruhiyyəli qrupların yaranmasına şərait yaradırdı. Əhali arasında rəğbət qazanmaq, tərəfdarlarının sayını artırmaq və bununla da dövlətin siyasətinə fəal müdaxilə imkanları əldə etmək istəyən həmin təşkilatlar dini fəaliyyət sahəsində cərəyan edən hadisələrin öz mənafeələrinə uyğun olmasında maraqlı idilər. Bunun üçün onlar bütün imkanlardan maksimum yararlanmağa çalışırdılar. Lakin dövlətin həyat keçirdiyi son dərəcə qətiyyətli və qabaqlayıcı tədbirlər nəticəsində həmin təşkilatların fəaliyyətinin qarşısı alındı, zərərli ideyaların cəmiyyətə sirayət etməsinə imkan verilmədi.

Dünyada baş verən son proseslər hər hansı bir dövləti parçalamağın ən asan yolunun həmin dövləti etnik, yaxud dini münaqişəyə sürükləmək olduğunu göstərir. Bunun üçün həmin ölkələrdə milli azlıqların hüquqlarının pozulduğu iddia edilir, etnik qruplar arasında qarşıdurma yaradılır və onlar hakimiyyət əleyhinə qaldırılır (35, 195). Məhz bu səbəbdən həmin illərdə Azərbaycanda separatçılıq meyilləri xeyli güclənmiş, ölkə bölünmək və parçalanmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Yerli və xarici qüvvələr respublikanın Şimal və Cənub bölgələrində etnik qruplardan siyasi məqsədlərlə istifadəyə, hakimiyyətə qarşı qaldırmağa və milli zəmində münaqişələr yaratmağa çalışırdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə yenidən qayıdışından sonra Azərbaycan Hökumətinin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində həmin cəhdlərin qarşısı

qətiyyətlə alındı, ölkədə siyasi və ictimai sabitlik təmin edildi, bu sahəyə diqqət daha da artırıldı, bütün xalqların nümayəndələrinin vahid azərbaycançılıq konsepsiyası ətrafında birləşməsinə nail olundu.

Müasir dövrdə qloballaşan dünyada terror və ekstremizmlə mübarizədə müxtəlif üsul və metodlardan istifadə olunur, bir sıra hallarda inzibati metodlara daha çox üstünlük verilir. Bu gün ekstremizmlə mübarizədə ən səmərəli metodlardan biri maarifləndirmə işinin gücləndirilməsi, insanların, xüsusilə də gənc nəslin dinlər haqqında məlumatlarının artırılmasıdır. Ümumi təhlillər gənclərin bu təsirlərə daha çox dini biliklərinin zəif olması və savadsızlıq səbəbindən məruz qaldıqlarını göstərir. Bunun üçün dini təhsil müəssisələrində təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, din dərsləri ilə yanaşı, dünyəvi fənlərin tədrisi, əhatəli və dərin məzmunlu dərslərinin hazırlanması, tədrisin hər hansı məzhəbçilik deyil, ümumi prinsiplər əsasında təşkil olunması, xurafatçılığa yol verilməməsi və tələbələrə vətənpərvərlik ruhunun aşılınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətimiz dini ekstremizmin qarşısının alınması, vətəndaşlarımızın zərərli xarici təsirlərdən qorunması, ölkədəki dini durumun sabit saxlanılması, əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində tədbirləri bu gün də uğurla davam etdirir. Normativ-hüquqi aktların beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması, dövlətin, həm də dini qurumların hüquq və öhdəliklərinin dəqiq müəyyən olunması, eləcə də insanpərvərlik prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edən zərərli fikirləri təbliğ edən təriqət və cərəyanların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması məqsədilə qanunvericilik bazası mütəmadi olaraq təkmilləşdirilir.

Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərdən biri xaricdə dini təhsil almış və zərərli dini təsirlərə məruz qalmış gənclərin məscidlərə din xadimi təyin edilməsinin qarşısının alınması məqsədilə 2017-ci ildə «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilməsidir. Sözügedən Qanunun 21-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, «İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılması yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Xaricdə dini təhsil almış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılmasına buraxıla bilərlər» (3, 74).

Burada əsas məqsəd və hədəf xaricdə təhsil alarkən yad ideoloji təsirlərə və fikirlərə məruz qalmış şəxslərin ölkədə din xadimi kimi fəaliyyət göstərmələrinin, dini ibadət yerlərində və ictimaiyyət arasında zərərli dini təbliğat aparmalarının qarşısının alınmasıdır.

Ekstremizmə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və radikallıq meyillərinin qarşısının alınması ilə bağlı müddəalar Azərbaycan Respublikasının qanunlarında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 12.1 (Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarada törətdikləri əmələ (hərəkət və ya hərəkətsizliyə) görə, bu əməl həm Azərbaycan Respublikasının, həm də ərazisində törədildiyi xarici dövlətin qanunvericiliyinə əsasən cinayət sayılırsa və bu cinayətə görə həmin şəxslər xarici dövlətdə məhkum olunmamışlarsa, bu Məcəllə əsasında cinayət məsuliyyətinə

cəlb edirlər.), 279.1-ci (Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələr və ya qruplar yaratma, eləcə də onların yaradılmasında və fəaliyyətində iştirak etmə, onları silahla, döyüş sursatı ilə, partlayıcı maddələrlə, hərbi texnika ilə, yaxud əsgəri ləvazimatla təchiz etmə), 283-1.1-ci (Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarını və ya Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxsləri dini məzhəbləri yaymaq, dini ayinlərin icrası adı altında, yaxud dini düşmənçilik zəminində Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarda aparılan silahlı münaqişələrə cəlb etmə, yaxud bu məqsədlə döyüş təlimləri keçmə, yaxud həmin məqsədlə fəaliyyət göstərən sabit qrup yaratma və ya belə qrupa rəhbərlik etmə, eləcə də həmin qruplarda, təlimlərdə və ya silahlı münaqişələrdə iştirak etmə, yaxud bu ağır cinayətlərə hazırlıq) və 283-1.3-cü (bu məcəllənin 283-1.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qruplarda, təlimlərdə və ya silahlı münaqişələrdə iştirak etmə -) maddələri ekstremizmə qarşı mübarizədə xüsusi əhəmiyyətə malikdir (3, 188).

2015-ci ilin dekabr ayında Azərbaycanda «Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında» Qanun qəbul edilmişdir. Bu Qanunun qəbul edilməsi milli, sosial və ya dini nifrətin salınmasının, milli ləyaqətin alçaldılmasının, milli, irqi, sosial və ya dini mənsubiyyətindən asılı olaraq vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının və ya üstünlüklərinin müəyyən edilməsinə yönələn hərəkətlərin törədilməsinin qarşısının alınmasına ciddi töhfələr vermişdir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları ölkədə ekstremizmin və radikalıq meyillərinin qarşısının alınması məqsədilə ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirir. Radikal

təriqətlərin ölkəmizdə yayılmasına imkan verilməməsi, xaricdə fəaliyyət göstərən silahlı birləşmələrin tərkibində döyüşən gənclərlə bağlı həyata keçirilən tədbirlər, onların ölkəyə dönüşü zamanı həbs edilmələri bu fikri bir daha təsdiq edir.

Bu gün Azərbaycan sürətlə inkişaf edir. Qarşıda duran əsas hədəf və məqsədlərdən biri ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu istiqamətdə dövlət tərəfindən lazımi addımlar atılır. Dini ekstremizmə qarşı ciddi mübarizə aparılır.

III FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DİN TƏHSİLİ

Azərbaycanda din təhsili: qədim və müasir dövrdə

Əvvəlki fəsillərdə də qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan tarixən müxtəlif dinlərin, məzhəblərin sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı məkan olmuşdur. Azərbaycan xalqı yaşadıkları ərazilərdə təqiblərə məruz qalaraq bu bölgəyə pənah gətirən müxtəlif dinlərin mənsublarına daim diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır.

İslamdan əvvəl Azərbaycanda yayılan bir çox dinlərə, o cümlədən, zərdüştilik, yəhudilik və xristianlığa aid təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan ərazisində İslam yayıldıqdan sonra, sözügedən sahədə yeni bir mərhələyə qədəm qoyuldu – İslam elmləri tədris olunan təhsil müəssisələri fəaliyyətə başladı.

Bir çox müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da din təhsili və dini tədris müəssisələrinin yaranması İslamın bu bölgədə yayıldığı ilkin dövrlərə təsadüf edir. Bu, İslamın elmə və biliyə verdiyi yüksək dəyərlə bağlı idi.

İslam meydana gəldiyi gündən müsəlmanları elm öyrənməyə, savadlı və bilikli olmağa, elm uğrunda çətinlik və məşəqqətlərə dözməyə təşviq etmiş, bilikli insanların biliksiz insanlarla müqayisədə Allah qatında üstün və daha fəzilətli olduğunu bəyan etmişdir (38, 113).

«Qurani-Kərim»in ilk ayələri «oxumaq» və «qələm» sözləri ilə başlayır, bir çox ayələrdə isə Allah-Taala insanlara düşünməyi, fikirləşməyi, ağıl, təfəkkür sahibi olmağı, mövhumat və cəhalətdən uzaq olmağı tövsiyə edir (28, 7).

«Qurani-Kərim»də elmin və savadlanmanın vacibliyinə diqqət çəkmək məqsədilə «elm» sözü 80, elmlə bağlı digər sözlər 100, «ağıl» sözü 16, ağılla bağlı digər sözlər 49, «fikir» sözü 18, «anlamaq» sözü 21, «hikmət» sözü 20, «dəlil» sözü 7 dəfə işlədilib ki, bu da İslamın elmə və biliyə verdiyi dəyərin və önəmin göstəricisidir (46, 4).

İslamın ilkin dövrlərində məscidlər, eyni zamanda, təhsil müəssisəsi funksiyasını yerinə yetirir, müsəlmanlar elm öyrənmək üçün bu dini ocaqlara üz tuturdular. Tarixi mənbələrdə Məhəmməd Peyğəmbərin dönəmində müsəlmanların Peyğəmbər məscidinin talvar hissəsinə toplaşaraq xütbələri, moizələri dinləyərək biliklərini artırdıqları qeyd olunur. O dövrdə həmin insanları «əshabus-suffa» – talvar əhli adlandırırdılar. Beləliklə, «suffə» İslamda ilk təhsil müəssisəsi sayılır. Məhəmməd Peyğəmbər «suffə» əhlinin bilik və bacarıqlarının artırılması məqsədilə Quran ayələrini səbirlə onlara izah edir, İslam dini ilə bağlı müxtəlif məsələlər barədə məlumat verir, suallarını cavablandırır, maariflənmələrinə və elmi biliklərə yiyələnmələrinə çalışır, diqqət və qayğısını onlardan əsirgəmirdi (31, 69).

Sonrakı dövrlərdə müsəlman dünyasında «Nizamiyyə» kimi məşhur mədrəsələr yaranmağa başladı. «Nizamiyyə» mədrəsəsi, ilk olaraq, hazırda İran İslam Respublikasının ərazisində yerləşən Nişapur şəhərində inşa edildi. İraq ərazisində dünyaca məşhur İslam alimlərinin çalışdığı, ödənişsiz təhsil verən, tikintisinə 100 min dinar xərclənən yeni «Nizamiyyə» mədrəsəsinin fəaliyyətə başlaması müsəlman dünyasında böyük əks-səda doğurdu. İsfahan, Rey, Herat, Bəsrə, Mərv, Mosul və digər şəhərlərdə yeni «Nizamiyyə» mədrəsələri fəaliyyətə başladı (45, 346).

Sözügədən mədrəsələrdə Ərəb dili və qrammatikası, Fars dili,

Məntiq, Kəlam, Fiqh, Riyaziyyat, Xəttatlıq, Tarix və Əbəbiyyat tədris edilirdi. Mərkəzə yaxın yerləşən şəhərlərdəki mədrəsələrdə yuxarıda sadalanan elm sahələri ilə yanaşı, Yunan fəlsəfəsi, Astronomiya, Məntiq, Natiqlik elmi, Həndəsə, Tibb, Kimya və digər elmlər də öyrədilirdi.

Bunun nəticəsi olaraq IX-XII əsrlərdə müsəlman Şərqində elm və mədəniyyət həm sürətlə inkişaf edir, həm də əldə olunan nəticələr yüksək səviyyədə idi. Şərqin böyük mütəfəkkirlərindən hesab olunan Əbu Əli ibn Sina, Biruni, Əhbəri, Məsudi, əl-İstəxri, Rudəki, Firdovsi və ibn Rüşdün; qədim yunan filosoflarından Aristotel, Platon və digər alimlərin yaradıcılıqları, fəaliyyəti ilə tanış olan Azərbaycan alimləri zəngin tədqiqatları ilə dünya mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfələr vermişlər (4, 326).

Məşhur ərəb səyyahı Yaqut Həməvi öz əsərində Şərqin böyük şəhərlərində təhsil alan, yaşayıb-yaradan onlarca azərbaycanlı alimin adını qeyd edir: Məkki ibn Əhməd ibn Sədəveyh əl-Bərdəi, Səid ibn Əluri əl-Əzdi, Əbu Abdullah Əhməd ibn Tahir Miyanəci, Həfs ibn Ömər əl-Ərdəbili, Əbdüləziz ibn Həsən Əbu Bəkr əl-Bərdəi (47, I, 380, 381), Əbülmalı Əbdülməlik ibn Əhməd əl-Beyləqani (47, I, 533), Əbu Zəkəriyyə Yahya ibn Əli Xətib Təbrizi, Qazi Əbu Salih Şüeyb ibn Salih Təbrizi (47, II, 13), Məhəmməd ibn Abdullah ibn Bəndar əl-Mərəndi, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Musa əl-Mərəndi (47, V, 110), Cəfər ibn Məhəmməd ibn əl-Haris əl-Məraği (46, V, 93), Əbülvəlid Dərbəndi (47, II, 449), Əbu Həfs Ömər ibn Osman əl-Cənzi, Əhməd ibn İbrahim əl-Cənzi, Əbüləzəl İsmail ibn Əli Gəncəvi (47, II, 171-72).

Bundan başqa, Əbdülhəsən Yaqub ibn Musa əl-Ərdəbili, Səid

ibn Əmir əl-Bərdəi, Əbu Bəkr Hüseyn ibn Əli Yəzdani, Əhməd ibn Süleyman Təbrizi, Mir Hüseyn Şirvani, Bəhmənyar ibn Mərzban, Xətib Təbrizi və başqaları əzmkar, yorulmaz tədqiqatları sayəsində əldə etdikləri elmi nailiyyətləri ilə müxtəlif sahələrdə şöhrət qazanmışdılar (4, 326).

XII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda İslam mədəniyyəti və incəsənəti daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu özünü bir çox sahələrdə göstərdi. Bu mərhələ Azərbaycan mədəniyyətinin «qızıl dövrü» adlandırılır.

Həmin dövrdə bölgədə fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə elm və təhsilin vəziyyəti o dövr İslam ölkələri ilə müqayisədə ən yüksək səviyyədə olmuş, elmin, təhsilin, maarifin, bütövlükdə mədəniyyətin inkişafında əsl intibah mərhələsi yaşanmışdır (36, 132).

Bu mərhələnin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti həmin dövrdə məscidlərin yanında fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə sxolastik dini elmlərlə yanaşı, Ərəb dilinin qrammatikası, Təbabət, Nücum, Şərq dilləri, Ədəbiyyat, Məntiq və digər fənlərin tədrisi idi.

XII-XV əsrlərdə Təbrizdə və Bakıda bir çox mədrəsə fəaliyyət göstərmişdir ki, bunlardan Təbrizdə «Qazaniyyə», «Fələkiyyə», «Şeyx Kəmaləddin Xocəndi», «Dəməşqiyyə», «Qazi Şeyx Əli» və digərlərini; Bakıda Şirvanşahlar sarayının «Şah məscidi» yanındakı Seyid Yəhya, Ərdəbildəki Şeyx Səfi tədris ocaqları kifayət qədər məşhur idi. Təbrizin şimal-şərqində yerləşən Rəbi-Rəşididəki universitet Yaxın və Orta Şərfin ən böyük təhsil ocaqları sayılırdı.

Məscid və şəxsi evlərdə fəaliyyət göstərən məktəb və mədrəsələrdə bütün inzibati və pedaqoji fəaliyyətə, əsasən, ruhanilər rəhbərlik edirdilər. Dövlət qurumları, bir qayda olaraq, tədris müəssisələrinə

heç bir yardım göstərmirdi. Məktəb və mədrəsələr orada təhsil alan uşaqların valideynləri və ayrı-ayrı dövlətli şəxslərin ianələri hesabına, yaxud din xadimlərinin məktəbdənkənar fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər hesabına yaşayırdı. 1776-cı ildə hakimiyyətə gələn Nadir şah məktəbləri sonuncu dolanışıq mənbəyindən – vəqf torpaqlarından da məhrum etdi. Sonradan yerlərdə faktiki hakimiyyəti ələ keçirmiş xanlar həmin torpaqları öz qanuni sahiblərinə – dini icmalara və onların məktəb mədrəsələrinə qaytarmaqdan imtina etdilər (14, 28).

Azərbaycanda yaradılmış ilk məktəblər sırasında Şamaxının «Məlhəm» mədrəsəsinin adını çəkmək mümkündür. Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin əmisi dövrünün nüfuzlu xadimi həkim Kafiyəddin Ömər bu məşhur elm müəssisəsinin banisi olmuşdur.

Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra din təhsilinə münasibətdə yeni bir mərhələ başladı. Bu dövrdə ölkədə ikipilləri təhsil sistemi mövcud idi ki, «məktəb» adlanan ilk tədris qurumlarında ibtidai təhsil, «mədrəsə» adlanan növbəti mərhələdə isə orta təhsil verilirdi. Mədrəsəyə daxil olmaq üçün məktəb təhsili zəruri və vacib idi. Hər iki pillədə dərslər, əsasən, fars və ərəb dillərində tədris olunurdu. Dərsləri din xadimləri aparır, tələbələrə Şəriət, İslamın tarixi, Fiqh, Təfsir kimi ənənəvi din dərsləri ilə yanaşı, Fəlsəfə, Ədəbiyyat, Məntiq, Riyaziyyat, Psixologiya və digər fənlər də keçilirdi. Ölkəmizin bir çox tərəqqipərvər elm, maarif və mədəniyyət xadimi məhz məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən dini məktəblərdə müsəlman din xadimlərindən bəhrələnərək təhsil almışlar.

İlk dünyəvi xarakterli məktəblərin fəaliyyətə başlaması XIX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir (qəza məktəbləri, realnı gimnaziyalar və digərləri). Ümumilkdə müqayisə apardıqda, məktəb və mədrəsələrdə

dərs yükünün əsas hissəsini İslamla bağlı fənlərin təşkil etdiyini görürük. Bununla yanaşı, şagirdlərə Nücum, Riyaziyyat, Ədəbiyyat, Məntiq, Fəlsəfə, Tarix, Coğrafiya və digər fənlər də öyrədilirdi.

Azərbaycanda XIX əsrin birinci yarısında din təhsilində yeni mərhələ başladı. Bu dövrdən etibarən, çətinliklə də olsa, alternativ dünyəvi təhsil sisteminin tətbiqinə başlanıldı. Mütərəqqi təhsilin təşkilini ləngidən əsas səbəblərdən biri, Çar üsul-idarəsinin Azərbaycana münasibətdə həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyəti ilə bağlı idi. İşğalçı hakimiyyət Azərbaycanda qabaqcıl elmin, təhsilin geniş yayılmasında maraqlı deyildi. Başqa məqam isə mərkəzi hakimiyyətin ambisiyasından irəli gəlirdi; belə ki, yuxarı dairələr bütün təhsilin yerli müsəlman ziyalı təbəqəsinin əlində cəmləşməsi faktı ilə razılaşa bilməzdi. Sözügedən amilləri nəzərə alaraq, 1829-cu ildə Qafqaz məktəbləri haqqında Nizamnamə hazırlanıb, onun əsasında Gəncə, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Quba, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Qazax şəhərlərində qəza məktəbləri açıldı. Adıçəkilən məktəblərdə dünyəvi elmlərlə yanaşı, şəriət və dinlə bağlı fənlərin tədrisi nəzərdə tutulurdu. Humanitar elmlərin tədrisində isə xristian dəyərlərinin təbliğinə üstünlük verilirdi.

Şimali Azərbaycanın təhsil sisteminə XIX əsrdə dini məktəblər nüfuz qazanaraq, əhəmiyyətli rol oynamağa başladı ki, tam olmayan məlumatla görə, 1842-ci ildə Azərbaycanda 713 məktəb və mədrəsə mövcud idi. Burada 715 din xadimi və müdərris 7 306 şagirdin təhsili ilə məşğul olurdu.

«Qafqaz» qəzeti bölgədəki maarif şəbəkəsinin geniş ərazini əhatə etdiyi haqqında yazırdı: «Nuxada qəza məktəbindən başqa, hər bir məscid nəzdində məktəb vardır ki, burada mollalar oğlan uşaqlarına

tatarca savad öyrədirdilər... Hətta qadınların öz evlərində məktəbləri vardır ki, burada nəinki qızları, həm də oğlanları oxudurdular». Azərbaycan ərazisində «Nina» Xeyriyyə Cəmiyyəti tərəfindən təsis olunmuş ilk qız məktəbində (1848-ci ildə Şamaxıda yaradılmış, 1860-cı ildə Bakıya köçürülmüşdür) bir sıra dünyəvi elmlə yanaşı, şəriət də tədris olunurdu.

Azərbaycan mütəfəkkirləri, maarifpərvər qüvvələr mahiyyət etibarilə yenitipli məktəblərin əleyhinə deyildilər, əksinə, onlar bir çox dəqiq və dünyəvi elmlərin tədris edilməsini müsbət dəyərləndirirdilər; məsələn: görkəmli Azərbaycan ictimai xadimi, şair A.Bakıxanov hələ 1830-cu ildə Rusiya Çarına müraciət edərək, Şimali Azərbaycan qəzalarında dünyəvi dərslərin tədris olunacağı məktəblərin açılmasını xahiş etmişdi. Ədib iki il sonra, hətta 20 müsəlman dünyəvi məktəbinin təsis olunması haqqında sənəd layihəsi hazırlamış və Qafqaz canişininə təqdim etmişdi. Əksər ziyalıların fikrincə, bu tip məktəblərdə Ana dilinə və şəriət dərslərinə ciddi fikir verilməli, Quranın tədrisi əsas ixtisas kimi götürülməli idi.

1906-cı ilin avqustunda keçirilən Azərbaycan Müəllimlərinin Birinci Qurultayında bu iki məsələnin zəruriliyinin qızgın müzakirələrə səbəb olması və müvafiq qərarların qəbul edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Cənubi Qafqazda təhsillə bağlı məsələləri tənzimləyən Nizamnamələrdə (1829, 1853-cü illərdə qəbul olunmuşdur), Əsasnamələrdə (1872, 1874-cü illərdə qəbul edilmişdir), habelə XIX əsrin axırlarından tətbiqinə başlanılmış yeni dərs üsulu (dərsi üsuli-cədid) ilə bağlı rəsmi sənədlərdə də müsəlman məktəblərində şəriət dərslərinin keçirilməsi mümkün sayılırdı.

Dünyəvi elmlərin tədrisində çətinlik törədən əsas amillərdən

biri həmin məktəblərin tələblərinə uyğun tədrisi təşkil edə biləcək kadrların hazırlanmasında ciddi problemlərin mövcudluğu idi. Bir çox hallarda isə belə məqsədlər üçün tanınmış din xadimləri dəvət olunurdular; məsələn: məşhur Qori Seminariyasında Ana dili və şəriət dərslərinin aparılması üçün Zaqafqaziya müftisi qazaxlı Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbzadə və salyanlı Şeyxülislam Abdüssəlam Axundzadə dəvət olunmuşdular (36, 29).

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra din təhsilində yeni mərhələ başladı. Dinlə bağlı bütün fənlər məktəb proqramlarından çıxarıldı və təlim-tədris prosesi ateizm ideologiyası üzərində quruldu. İslahatçılıq xarakteri daşıyan tədbirlər, təbii ki, ilk mərhələdə əhali tərəfindən birmənalı qarşılanmırdı. Valideynlər övladlarını məktəbə buraxmır, onlara evdə din dərsləri verməyə çalışırdılar. Lakin hökumətin ötən əsrin 30-cu illərində başladığı sərt və dönməz siyasət nəticəsində, bu cür cəhdlərin qarşısı qətiyyətlə alındı və ölkədəki bütün təhsil müəssisələrində 70 illik «ateizm» dövrü bərqərar oldu (14, 30).

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra – XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq – şəriət təhsilinin ləğv edilməsi, din xadimləri, mədrəsə müəllimlərinin repressiyaya məruz qalmaları nəticəsində, 70 il ərzində ölkəmizdə dini təhsil zəiflədi. Repressiya illərindən sonra, xüsusən, SSRİ-nin varlığının başa çatdığı illərdə – süqutuna yaxın, Buxara (Özbəkistan), Səmərqənd (Özbəkistan), Kazan (Tatarıstan) və İttifaqın digər şəhərlərində din elmlərinin tədris olunduğu təhsil mərkəzləri yaradıldı. SSRİ-nin müsəlman əhalisi, o cümlədən, azərbaycanlılar dini biliklərə yiyələnmək üçün bu mərkəzlərə üz tuturdular.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra din təhsilində yeni mərhələ başladı. Dini təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə razılıq verildi. Yeni dini təhsil müəssisələri fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində bu sahəyə diqqət və qayğı artırıldı. Onun həyata keçirdiyi din siyasəti nəticəsində ölkədə din sahəsində milli kadrların hazırlanması məqsədilə yaradılmış Bakı İslam Universitetinin, onun bölgələrdə filiallarının, Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində İlahiyyat fakültəsinin fəaliyyətinin güclənməsi və genişlənməsi üçün böyük zəmin yarandı (13, 78).

Ulu Öndərin başlatdığı bu nəcib missiyanı sonrakı dövəmdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev böyük uzaqgörənliklə və uğurla davam etdirdi, onun diqqət və qayğısı sayəsində ölkəmizdə yeni ali dini təhsil müəssisəsi - Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradıldı.

Azərbaycanda hazırkı dövrdə iki universitet ali dini təhsil verir – bunlar Bakı İslam Universiteti və Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin bazasında yaradılmış Azərbaycan İlahiyyat İnstitutudur. Bakı İslam Universiteti 1989-cu ildə ölkədə ilk rəsmi İslam tədris müəssisəsi kimi yaradılmış və iki il fəaliyyət göstərmiş Bakı İslam Mədrəsəsinin bazası əsasında formalaşmışdır.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Qazilər Şurasının Qərarı ilə 1991-ci ilin yanvarında Bakı İslam Mədrəsəsi Bakı İslam İnstitutuna çevrilmişdir. İnstitutu ilk qəbul imtahanları keçirilmiş və müvəffəq olan 20 gənc tələbə adına layiq görülmüşdür. Burada yalnız mədrəsəni bitirmiş gənclər oxumaq hüququ qazanmışlar. BİU-nun indiyədək, təxminən, 3 380 məzunu olmuşdur. Bununla yanaşı, Bakı İslam

Universitetinin Zaqatala rayonunda yerli şöbəsi də fəaliyyət göstərir.

Universitetin müəllim heyətinin əksəriyyətini BİU-nu bitirmiş məzunlar təşkil edir. Təhsil ocağının pedaqoji kollektivini rektor, 1 prorektor, tədris şöbəsinin müdiri, bir dekan, üç kafedra müdiri, bir metodist, iki tyutor və müxtəlif ixtisaslar üzrə əlli səkkiz müəllim təşkil edir. Ali tədris müəssisəsində ümumilikdə 23 fənn tədris edilir. Dünyəvi fənlərə nümunə olaraq Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Azərbaycan tarixi, Pedaqogika, İnformatika və kompüter texnologiyası, fars, ingilis, ərəb dillərini; Klassik ərəb ədəbiyyatı, Din psixologiyası, Din sosiologiyası, Din fəlsəfəsi, Dinlər tarixi, İslam ölkələri coğrafiyası, İslam fəlsəfəsi və Mülki müdafiəni göstərmək olar (8, 10).

Azərbaycanda ali dini təhsil verən digər müəssisə Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsi olmuşdur ki, 1992-ci ildən fəaliyyətə başlayıb. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun strukturuna daxil edilənə qədər, fakültədə İslam elmləri və Dillər kafedrası fəaliyyət göstərir, ilahiyyatçı, ərəb dili müəllimi və tərcüməçi ixtisasları üzrə kadrlar hazırlanırdı.

Beşillik təhsil verən fakültə fəaliyyətə başladığı dövrdən burada dini fənləri Türkiyə Cümhuriyyətinin Dəyanət vəqfi tərəfindən göndərilmiş ixtisaslı müəllimlər; xarici dil və digər humanitar fənləri isə yerli mütəxəssislər tədris edirdilər. Son illərdə bütün fənlər yerli mütəxəssislər tərəfindən tədris edilirdi. İndiyədək fakültənin 870 məzunu olmuşdur.

Fəaliyyətə başladığı dövrdən təhsilini magistratura və doktorantura pillələrində davam etdirmək üçün fakültənin 25-ə yaxın məzunu Türkiyəyə göndərilmişdir. Onlardan, təxminən, 10 nəfəri təhsilini başa

vurub Azərbaycanı qayıtmış, İlahiyyat fakültəsində müəllim kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Fakültənin pədaqoji kollektivində bir akademik, altı ilahiyat, beş filologiya üzrə fəlsəfə doktoru çalışırdı.

BDU-nun İlahiyyat fakültəsində dini fənlərlə yanaşı, dünyəvi fənlər də öyrədilirdi ki, bunlardan Azərbaycan tarixi, Din sosiologiyası, Din fəlsəfəsi, Dinlər tarixi, Din psixologiyası, Məntiq, İnformatika, İslam ölkələri coğrafiyası, Ümumi ərəb dilçiliyi, Mülki müdafiə, İngilis, Ərəb, Fars və Türk dillərini qeyd etmək olar. Fakültədə tədris edilən fənlərin ümumi sayı isə 25 olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 9 fevral 2018-ci il tarixdə Sərəncamı ilə ölkəmizdə yeni təhsil müəssisəsi – Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradılmış və Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsi bu İnstitutun strukturuna daxil edilmişdir. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması Azərbaycanın din tarixində qəbul edilmiş ən ciddi və önəmli qərarlardan biridir.

2018-ci ildə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutuna iki istiqamət – İslamşünaslıq və Dinşünaslıq üzrə qəbul keçirilmişdir. İslamşünaslıqda din xadimləri, Dinşünaslıqda dinşünaslar hazırlanacaqlar. Hazırda İnstitutda bakalavr və magistratura səviyyəsində 109 tələbə təhsil alır. İnstitutda 1 fakültə – İlahiyyat; 3 kafedra – Dillər və ictimai fənlər, Dinşünaslıq, İslamşünaslıq fəaliyyət göstərir.

Bundan əlavə, Azərbaycanda hazırda 3 – Əliabad, Şəki və Şəbnəm qız mədrəsəsi fəaliyyət göstərir. Gələcəkdə bölgələrdə yeni mədrəsələrin açılması planlaşdırılır.

Yuxarıda qeyd olunanlar Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif din tədrisi müəssisələrinin fəaliyyət göstərdiyini, burada bir

sıra tanınmış şəxsiyyətlərin yetişdiyini, Azərbaycan alimlərinin islam mədəniyyətinə böyük töhfələr verdiyini, müasir dövrdə ölkəmizdə din təhsilinə və dini marifləndirmə işinə xüsusi diqqət yetirildiyini göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə, I c., baş red. Mahmudov Y., Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. № 10, 2004.
3. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən rəsmi sənədlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 320 s.
4. Azərbaycan tarixi. 2 cilddə, I c., Bakı: Çıraq, 1994.
5. Balayev M.A. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. Bakı: Azər nəşr, 1991, 155 s.
6. Cavadlı Q.A. İslam və KİV. Bakı: 2009, 180 s.
7. Cümhuriyyətin və sovet dövrünün şeyxülislamı. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 184 s.
8. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin bülleteni. № 1, sentyabr-oktyabr, 2001.
9. Dövlət və din jurnalı. Noyabr, 2006.
10. Əhədov A.F. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: Azər nəşr, 1991, 200 s.
11. Əliyev H.Ə. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1999, 165 s.

12. Əliyev R.Y. İslam və Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 1998, 118 s.
13. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, 424 s.
14. Həsənov S.S. Din təhsili və dini təhsil müəssisələri. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
15. Həsənov S.S. Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun kommentariyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 272 s.
16. http://scwra.gov.az/az/view/pages/306?menu_id=83
17. <http://scwra.gov.az/pages/181/>.
18. http://www.azerbaijan.az/portal/General/Religion/traditionReligion_a.html
19. Hüseynov S.Y. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı: Təknur, 2012, 176 s.
20. XX əsr Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Ali məktəblər üçün dərslik / Vəliyev T.T. ümumi redaktəsi ilə. Bakı: Təhsil, 2009, 560 s.
21. İsgəndərov A.C., Mövlayi A. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 448 s.
22. İskəndərli A.C. Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
23. İsmayılov G.K. Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz. Bakı: Nurlar, 2014, 240 s.
24. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan

-
- məsələsi (1917-1922). Bakı: Azər nəşr, 2011, 474 s.
25. Quluzadə M.N. Azərbaycanca dövlət-din münasibətləri (İslam dininin timsalında 1920-2000-ci illər). Bakı: Açıq dünya, 2002, 300 s.
 26. Qurbanlı M.Q. Azərbaycanca dövlət-din münasibətləri: tarixi baxış və müasirlik. Bakı: Tuna, 2017.
 27. Qurbanov Ə.C. Beynəlxalq münasibətlərdə din-islam amili. Bakı, 2000.
 28. Məmmədliyəv V.M. Quran və elm. Bakı: Qismət, 2005.
 29. Məmmədli N. Multikulturalizm. Panaseya yoxsa alternativ. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 189 s.
 30. Məmmədov A.M. Vəhhabilik: tarixi, ideya sələfləri və əsas prinsipləri. Bakı: Nurlar, 2008, 120 s.
 31. Məmmədov C.V. Şəmsəddin əs-Səxavi və onun «Richanul-kəffəti fi bəyəni nubzətin min əxbəri əhlis-suffə» əsərinin İslamda yeri. Bakı: Nafta-Press, 2012.
 32. Mürsəlov R.Ə. Müasir islam daxili proseslər. Bakı: Bakı çap evi, 2010, 272 s.
 33. Nəcəfov B.İ. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1992.
 34. Nəсібzadə N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1990.
 35. Niftiyev N.M. Azərbaycanca birgə yaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015, 408 s.
 36. Niyazov Ə.S. XIX əsr Azərbaycanın Şimal-Qərbində

- (Qanıx-Həftəran vadisi) dini həyat, elm və mədrəsələr. Bakı: Nurlar, 2016.
37. Orucov H.X. Azərbaycanca din: ən qədim dövrdən bu günədək. Bakı: İdrak İB, 2012, 388 s.
38. Paşazadə A.Ş. Qafqazda İslam. Bakı: Azər nəşr, 1991, 224 s.
39. Yunusov A.S. Azərbaycanca İslam. Bakı: Zaman, 2004.

Rus dilində

40. Azərbaycan və azərbaycanlılar dünyada. № 2, iyul 2009
41. Кавказ и глобализация. Журнал социально-политических и экономических исследований, том 2. выпуск 3, Швеция: 2008.
42. Azərbaycan və azərbaycanlılar dünyada, № 2, iyul 2009.
43. Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: Елм, 1998.
44. Клочков В.В. Религия, государство, право. Москва: Мысль, 1978, 278 с.

Türk dilində

45. Prof., dr. Kazıcı Z., İslam medeniyeti ve müesseseleri tarihi. İstanbul: Emre matbaası, 2003.

Ərəb dilində

46. د. يوسف القرضاوي، الرسول والعلم، مؤسسة الرسالة، بيروت، 1991.
47. ياقوت الحموي، شهاب الدين أبو عبدالله بن عبدالله، معجم البلدان، الناشر : دار صادر- بيروت. تاريخ الاصدار: 1397هـ - 1977م.

Ümumi şəkildə istifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının milli siyasəti: problemlər, perspektivlər. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1994, 94 s.
2. Bibiheybət ziyarətگاهی / Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin nəşri / Buraxılışına məsul: H.Orucov. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2008, 144 s.
3. Belyayev A. Müsəlman təriqətləri. Bakı: 1991, 104 s.
4. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 334s.
5. Dünya dinləri: ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2003, 548 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar nitqlər, bəyənətlər, məktublar, müsahibələr. I-XXXVI cildlər. Bakı: Azərnəşr, 1997-2011.
7. Əlizadə A. Xristianlıq: tarix və fəlsəfə (ilk çağlar). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, 172 s.

8. Əl-Fələh A.A. Şeyxülislam: ənənə və müasirliyin vəhdəti. Bakı: Qismət, 2009, 144 s.
9. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, 271 s.
10. Hüseyinli R. Azərbaycan ruhaniliyi. Bakı: Kür, 2001.
11. İsgəndərov A. Təzəpir məscidi. Bakı: 2009, 72 s.
12. İslam, tarix, fəlsəfə, ibadətlər. Bakı: Elm, 1994.
13. Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 248 s.
14. Paşazadə A. Qafqazda İslam: tarix və müasirlik. Bakı: Azərnəşr, 1991.
15. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət: 2003-2008: 2 cilddə. Qəbullar, nitqlər, çıxışlar, görüş və mərasimlər, səfərlər, müşahidələr. I c., Bakı: İDEAL-PRINT, 2008, 506 s.
16. Səmədov E. Azərbaycanda din-dövlət münasibətləri və dini təhsilin formalaşması. Bakı: 2009, 170 s.
17. Əliyev R. İslam. Bakı: İrşad, 2000.
18. Əliyev R. Heydər Əliyev, din və mənəvi dəyərlər. Bakı: İrşad, 1998.
19. İsgəndərov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920. Bakı: 2003.
20. Məmmədov A. İslam fundamentalizmi: mahiyyəti, əsas prinsipləri və təzahür formaları. Bakı: Nurlan, 2004.

Türk dilində

1. Bayrakdar M. İslam Gelsefesine Giriş. 5. Baskı. Ankara: 2003.
2. Yavuz K. Din Psikolojisinde Metod Meselesi ve Yeni Gelişmeler. At. ÜİFD, 1986.
3. Hökelekli H. Din Psikolojisi. Ankara, 2003.

Rus dilində

1. Зарринкуб А. Хосейн. Исламская цивилизация. (пер. с фарси) М: Педагогика, 1983.

Çapa imzalanmıřdır: 16.12.2018
Kağız formatı: 60x90 1/16
Tiraj: 3000

